

ΟΙ ΗΓΗΤΟΡΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΡΩΜΗΣ ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΩΤΕΡΙΣΜΟΙ¹

ΥΠΟ

ΧΡΙΣΤΟΥ Κ. ΚΑΠΝΟΥΚΑΓΙΑ

Κύριε Πρύτασι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ εὐγενὴς τῆς εὐγνωμοσύνης ἀρετὴ, ὁ κατ' ἐξοχὴν διερμηνεύς οὗτος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς ψυχῆς ἡμῶν, κατὰ τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτὴν τῆς σταδιοδρομίας μου στιγμὴν ὑποβάλλει μοι τὸ λίαν εὐχάριστον καθήκον τῆς ἐκφράσεως τῶν θερμοτάτων μου εὐχαριστιῶν πρὸς πάντας τοὺς συντελέσαντας εἰς τὴν σημερινήν μου ἀνάδειξιν.

Ἰδιαιτέρως ὅμως ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω ἀπείρως τὴν πνευματικῶς ἐκθρόψασάν με σεβαστὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἥτις διὰ τῆς εὐμενοῦς Αὐτῆς ψήφου μὲ ἐξέλεξεν ὁμοφώνως ἑκτακτον καθηγητὴν μετὰ τῆς ἐντολῆς τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς Β' τακτικῆς ἔδρας τῆς Λατινικῆς* Φιλολογίας, πρὸς δὲ τὸν κύριον Ὑπουργὸν τῶν Θρησκευμάτων καὶ τῆς Ἑθνικῆς Παιδείας καὶ τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τὸν σεπτὸν ἡμῶν Ἀνακτα, οἵτινες διὰ τῆς ὑπογραφῆς Αὐτῶν εὐηρεστήθησαν, ὅπως ἐπικυρώσωσι τὴν ἀπόφασιν τῆς Σχολῆς.

Δὲν δύναμαι ὅμως πρὸς τούτοις νὰ παραλίπω τὴν εὐλαβὴ μνεῖαν σεβαστῶν μοι προσώπων, *ingratissimus enim, qui obliviscitur*, ἅτινα διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν προωδοποίησαν τὴν εὐδοκίμησίν μου εἰς τὸν κλάδον τῆς Ἐπιστήμης, ὃν θεραπεύω :

Τοῦ ἀειμνήστου Θεοφάνους Α. Κακριδῆ καὶ σεβαστοῦ μοι κ. Ἐργίκου Σκάσση, καθηγητῶν μου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ὡς καὶ τοῦ αἰορίμου σοφοῦ τῆς Λιψίας λατινιστοῦ Richard Heinze, οἵτινες διὰ τῆς σοφῆς καὶ μεθοδικῆς αὐτῶν διδασκαλίας συνετέλεσαν εἰς τὸν

¹ Ἐξεφωνήθη ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῇ 22ᾳ Νοεμβρίου 1937.

ἐπιστημονικόν μου καταρτισμὸν περὶ τὰ λατινικὰ γράμματα καὶ κατέδειξαν εἰς ἐμὲ τὸν τρόπον τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης.

Καὶ ἤδη προβαίνω εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος, ὅπερ ἐξέλεξα ὡς ἐναρχτήριόν μου μάθημα: Εἶναι δὲ τοῦτο: «Οἱ ἡγήτορες τῆς ἀρχαίας Ρώμης λόγοι καὶ οἱ νεωτερισμοί».

Ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ θέματος τούτου θὰ προσπαθῇσω νὰ ἀποδείξω, ὡς συντομώτατα, ποία ὑπῆρξεν ἡ στάσις τῶν ἡγητόρων λογίων τῆς ἀρχαίας Ρώμης ὡς πρὸς τὰς νεωτεριστικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς τῶν.

* * *

Οὐδεμία οὐδενὸς ἔθνους ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ προσομοιάζει τόσον πρὸς τὴν νεοελληνικὴν πραγματικότητα, ὅσον ἡ ἱστορικὴ περίοδος τῶν δύο πρώτων πρὸ Χριστοῦ καὶ μετὰ Χριστὸν αἰώνων τῆς ἱστορίας τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Αἱ αὗται ἀνέμων νεωτερισμοῦ ριπαί, ἡ αὕτη πάλιν πρὸς ἐπικράτησιν μεταξὺ ρευμάτων πολιτισμοῦ ἀνωτέρου καὶ κατωτέρου, ἡ αὕτη τάσις πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ παλαιοῦ καὶ δεδοκιμασμένου ὑπὸ τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν ἡ αὕτη τέλος σθεναρὰ καὶ ἀποφασιστικὴ ἀντιμετώπισις τοῦ κινδύνου ὑπ' ἐκείνων, οἵτινες ἡσθάνοντο ἑαυτοὺς ὑπολόγους διὰ τὸ μέλλον τῆς χώρας αὐτῶν καὶ ἐπομένως ὀφείλοντας νὰ ἀγωνισθῶσιν.

Ἡ φωνὴ τῆς πάντων κρατούσης Ρώμης τῆς ἀναγκαζούσης πρὸς ἑαυτὴν τὰς ὅλας πόλεις ἀποβλέπει¹ τῶν αἰώνων τούτων, εἶναι ἡ διάτορος φωνὴ τοῦ αἰωνίου διδάγματος διὰ τὴν διακυβέρνησιν τῶν πολιτειῶν πάντων τῶν λαῶν. Διὰ τοῦτο ἡ φωνὴ αὕτη κατ' ἐξοχὴν πρέπει νὰ ἀκούηται εἰς τὰ ἰδρύματα τῆς ἐπιστημονικῆς διαπαιδαγωγίσεως τῆς νεολαίας εἰς καιροὺς μάλιστα χαλεπούς, ὅπως εἶναι οἱ σημερινοί, καθ' οὓς εἴπερ ποτὲ εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἱστορικὴ φωνὴ πρὸς ἀποτελεσματικὸν προσανατολισμόν.

Ἡμεῖς σήμερον θὰ ἀκούσωμεν τὸ ὑπέροχον τῆς Ρώμης δίδαγμα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν στάσιν τῶν ἡγητόρων λογίων τῆς ὡς πρὸς τὰς νεωτεριστικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς τῶν.

Τὸ θέμα τοῦτο, ὅπερ οὐδεὶς, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἐπραγματεύθη ἐν τῷ συνόλῳ του, ἐνδιαφέρει κυρίως πάντας ἡμᾶς, ὡς ἀνωτάτους Πανεπιστημιακοὺς διδασκάλους τῆς νεολαίας, ὡς ἡγήτορας λογίους τῆς σήμερον κατ' ἐξοχὴν εὐχαρίστως δ' ἴσως ἤθελεν ἀκούσει

¹ Διον. Ἀλιγ. «Περὶ τῶν ἀρχαίων ἡγετόρων» 3. (Ἐκδ. H. Usener — d. Radermacher Lpz. 1899 σελ. 5).

καὶ ἡ σπουδάζουσα νεότης, ἡ χροσῇ τοῦ ἔθνους ἐλπίς καὶ οἱ πολλοὶ ἀπὸ τοῦ στόματος ἐνὸς νέου Πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, πῶς οἱ παλαιοὶ Ρωμαῖοι συνάδελφοι ἡμῶν, οἱ εὐρεθέντες πρὸ τῶν αὐτῶν ὥς καὶ ἡμεῖς σήμερον κοινωνικῶν συνθηκῶν, προσηνέχθησαν.

Ὅταν λέγωμεν ἡγήτορας Ρωμαίους λογίους ἐννοοῦμεν τοὺς λογίους ἐκείνους τῆς Ρωμαϊκῆς πολιτείας ἄνδρας, οἵτινες ἔχοντες ἐπίγνωνσιν τοῦ προσορισμοῦ τῶν τοῦ ἀπορρέοντος ἐκ τῆς ἀνωτάτης θέσεως, ἦν κατεῖχον ἐν τῇ πολιτείᾳ, οἰαδῆποτε καὶ ἂν ἦτο αὕτη, ἐθεώρησαν καθῆκον αὐτῶν νὰ ἡγηθῶσι τοῦ λαοῦ τῶν δίδοντες εἰς αὐτὸν τὴν κατ' αὐτοὺς ὁρθὴν κατεύθυνσιν.

Κατὰ ταῦτα ἡγήτωρ λόγιος πρέπει νὰ θεωρῇται τόσον ὁ Μ. Fabius Quintilianus, ὁ πρῶτος ἑμισισθος καθηγητῆς τοῦ ἀνωτάτου τῆς Ρώμης παιδευτηρίου κατὰ τὸν πρῶτον μ. Χ. αἰῶνα, ὅσον καὶ ὁ ρήτωρ καὶ πολιτικὸς Μ. Tullius Cicero κατὰ τὸν πρῶτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα. Τόσον ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐλευθέρας πολιτείας Cajus Julius Caesar, ὅσον καὶ ὁ princeps καὶ ἀναμορφωτὴς τοῦ νέου κράτους τῆς Ρώμης Octavianus, Augustus. Τόσον οἱ ἐθνικοὶ ποιηταὶ Ennius καὶ Vergilius, ὅσον καὶ ὁ ποιητὴς Horatius καὶ ὁ διαπρεπὴς ἱστορικὸς Tacitus. Τόσον ὁ καθηγητῆς τῆς ρητορικῆς Seneca πατὴρ, ὅσον καὶ ὁ Plinius ὁ νεώτερος. Ἐξαίρεσιν ἐκ τῆς χορείας τῶν ἡγητόρων τούτων Ρωμαίων ἀποτελοῦσι δύο μόνον ἄνδρες: Κάτων ὁ πρεσβύτερος καὶ ὁ Σενέκας υἱός.

Ὁ μὲν πρῶτος ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ τελείως πρωτόγονον ρωμαϊκὸν πνεῦμα ὡς πρωτοπόρος τῆς ἀρχαίας λατινικῆς πεζογραφίας ἠπατήθη οἰκτρῶς δυστυχῶς εἰς τὰς προβλέψεις του. Διότι, ἐνῶ προαναγγέλλει εἰς τὸν υἱόν του, ἐν προφητικῷ καθαρῶς τόνῳ, ὅτι τὰ πάντα θὰ διαφθαρῶσι διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐπὶ τὰ λατινικά¹, παρασύρεται τελικῶς τόσον ὑπὸ τοῦ ρεύματος τῶν χρόνων του, ἰδίως κατὰ τὴν γεροντικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν, ὥστε ἐπίστευε πλέον, ὅτι ὁ ἐξευγενισμὸς τῆς ρωμαϊκῆς φυλῆς μόνον διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπέλθῃ. Ἀντιφάσκει καὶ παλινῳδεῖ ἔστω καὶ ἀκουσίως πολλάκις². Λόγιος δέ, ὅστις στερεῖται εὐρυτέρας προοπτικῆς πρὸς ἀντικειμενικὴν κρίσιν τῶν γεγονότων εἴτε ἔνεκα φυσικῆς ἀδυναμίας εἴτε ἐκ προκαταλήψεως δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡγήτωρ λόγιος.

¹ Plin N. H. XXIX, 1, 8 ἐκδ. C. Mayhoff τόμ. 4, σελ. 373 *quandoque ista gens suas litteras dabit omnia corrumpet*.

² Ἴδε Ed. Norden: «Die antike Kunstprosa» I σελ. 164.

Οὐδείς ὁμως ἀρνείται, ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ κατὰ Πλούταρχον πανδακτέου πυρροῦ γλανκομάτου Κάτωνος¹ διὰ πάντα μεταγενέστερον εἶναι ἢ ἀντιπροσωπευτικώτερα μορφὴ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος.

Ὁ δὲ δευτέρος, Σενέκας υἱός, τυφλὸς ἐκ τοῦ ἐγωῖσμοῦ, ἐνῷ ἔβλεπε τὰ ὀρθὰ καὶ ἐπεδοκίμαζε ταῦτα τὰναντία τούτων πάντοτε ἡλέγχετο ποιῶν². Ἄνθρωπος δηλαδὴ ἄνευ παρορησίας καὶ θάρρους, ἵνα ἐπωμισθῇ τὰς εὐθύνas τῶν πράξεών του. *Τοιοῦτος δὲ λόγιος, ὅστις ἐνδιαφέρεται περισσότερον διὰ τὴν ἐντύπωσιν τῆς στιγμῆς πρὸς ἱκανοποίησιν ἐγωῖστικῶν του ἀδυναμιῶν παρὰ διὰ τὴν μελλοντικὴν τύχην τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς χώρας του, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡγήτωρ λόγιος.*

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀντιπόδων εἰς τὰς ἀντιλήψεις Ρωμαίων λογίων τοιούτοι Κάτωνος τοῦ πρεσβυτέρου ὡς ἀντιπροσώπου τῶν ἄκρων συντηρητικῶν καὶ τοῦ Σενέκα υἱοῦ ὡς ἀντιπροσώπου τῶν ἄκρων νεωτεριστῶν ὑπάρχει ἡ ὁμὰς τῶν μετριοπαθῶν ἡγητόρων λογίων τῆς Ρώμης, ὧν ἡ στάσις ὡς πρὸς τοὺς νεωτερισμοὺς ἀπετέλεσε καὶ θὰ ἀποτελῇ τὸ ἀθάνατον πρὸς μίμησιν πρότυπον τῶν διανοουμένων συναδέλφων των πάντων τῶν πεπολιτισμένων λαῶν.

Ἡ Ρωμαϊκὴ λογοτεχνία ἡ ἀρχίζει ὡς ποιήσις διὰ μεταφράσεων ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς ὑπὸ Ἑλλήνων ἀπελευθέρων κυρίως ἢ παρέχεται ὡς πεζὸς λόγος εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν συνήθως ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ γεγραμμένος³.

Ὁ λαὸς δηλαδὴ οὗτος ὁ ἀγροτικὸς καὶ πρακτικὸς τῆς ἀρχαίας Ρώμης κατ' ἀρχάς, μόνις ἡσθάνθη ἑαυτὸν ὡς συμπαγῇ ἐλευθέρῳ ἐθνότητι καὶ ἠθέλησε νὰ δράσῃ πνευματικῶς, εὐρέθῃ πρὸ τοῦ πικροῦ καὶ σκληροῦ ἀγῶνος ἐναντίον ἐνὸς νεωτερισμοῦ, ὅστις ἔμελλε νὰ διαφθείρῃ τὴν παρθενικὴν ἀγνότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ χαρακτῆρος: τοῦ νεωτερισμοῦ τῆς *ξενομανίας*, τῆς ἀγάπης δηλαδὴ πρὸς πᾶν τὸ ξένον, τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ ξένου τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος.

Πάντες σχεδὸν παραμελοῦσι τὴν ἐθνικὴν των γλῶσσαν καὶ ἐπιδίδονται εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς διὰ νὰ δύνανται νὰ παρακο-

¹ Πλουτ. Κάτων 1.

² Κάσιος Λίων LXI, 10, 2 (ed. U. ph. Boissvain, Berl. 1901 III σελ. 31).

³ Λίβιος Ἀνδρόνικος — Φάβιος Πίκτωρ.

λουθήσωσι τοὺς Ἑλληνας διδασκάλους τῆς Φιλοσοφίας καὶ Ρητορικῆς, οἵτινες εἶχον κατακλύσει τὴν Ρώμην καὶ νὰ δημιουργήσωσι ἀνώτερον τὴν πνευματικὸν προῖον πρὸς ἀνάδειξίν τῶν.

Ὁ περίφημος κύκλος τῶν Σκιπιώνων, ὅστις ἀπετέλει τὴν ἰθὺν νουσαν δύναμιν τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῆς Ρώμης ἕνα σκοπὸν κυριώτατον εἶχε: τὴν διὰ παντὸς μέσου εἰσαγωγὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς πᾶν Ρωμαϊκὸν καὶ τὴν ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἣτις παρέιχεν εἰς πάντας τοὺς λογίους τὴν κλεῖδα πρὸς ὑψηλότερα ἰδεώδη πρὸς ἃ ἤρχισε νὰ τείνῃ ἤδη ἡ μεγαλυνθεῖσα Ρώμη¹.

Ἀλλὰ φεῦ! Ὀλίγον ἔλειψε νὰ καταπνίξῃ τὴν ἐθνικὴν τῶν Ρωμαίων συνείδησιν ὁ ἄκρατος οὗτος τῶν διαπρεπῶν λογίων τοῦ κύκλου τούτου φιλελληνισμός. Καὶ εἶναι ζήτημα, ἐὰν σήμερον θὰ ὠμιλοῦμεν περὶ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸν κατήφορον, ὃν εἶχον λάβει οἱ πλεῖστοι τῶν Ρωμαίων ἐκ τοῦ κακοῦ παραδείγματος τῆς ξενομανίας, ἐὰν ἡ μεγάλη προσωπικότης τοῦ ἡγήτορος λογίου Κικέρωνος δὲν ὕψωνε τὴν εὐεργετικὴν φωνὴν τῆς ἀναχαιτίσεως τῆς ὀρμῆς πρὸς παρακμήν.

Πόθεν ὁμως ἦντλει τὴν δύναμιν ὁ μέγας Κικέρων νὰ ἀντιστῇ ἀποτελεσματικῶς κατὰ τοῦ ἀκατασχέστου τούτου ρεύματος πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τῆς ξενομανίας; Ἀπὸ τὴν μεγάλην τοῦ ἑλληνισμοῦ μάθειαν· διότι ἐγνώριζε τὰ Ἑλληνικὰ ὅσον ὀλίγοι ἴσως γνήσιοι Ἑλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ νὰ τὰ γράφῃ καὶ νὰ τὰ ὁμιλῇ².

Πρὸς ἐξακριβώσιν τούτου ἀρκεῖ τὸ λίαν χαρακτηριστικὸν ἀνέκδοτον τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Κικέρωνος³: καθ' ὃ ὁ Κικέρων τόσον θαυμασιῶς ἀνέπτυξε τὴν ἐργασίαν τοῦ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐνώπιον τοῦ καθηγητοῦ του τῆς Ρητορικῆς Ἀπολλωνίου, ὅστις δὲν ἐγνώριζε τὴν λατινικὴν, ὥστε ἐθαυμάσθη καὶ ἐπληρέθη ὑπὸ πάντων

¹ Ἀπετελεῖτο δ' ὁ κύκλος οὗτος ἐξ ἐνδόξων, σοβαρῶν καὶ ἀνθρωπιστῶν ἀνδρῶν ὡς τοῦ P. Africanus, C. Laelius, L. Furius κλπ. (Cic. de or. II, 37, 154. Ἔκδ. A. S. Wilkins bibl. oxon.). Τὰ κατὰ τὸν κύκλον τοῦτον ἐκτενῶς ἐκτίθενται ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ruth Martin Brown «A study of the Scipionic circle» jowa 1934.

² Τὴν πρωτοπορείαν τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν πάντων καὶ τῆς διαμορφώσεως ἐθνικῆς Ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας ἀπέτέλεσεν ὁ γλωσσολογὸς Quintus Ennius, ὅστις ἐγνώριζε νὰ ὁμιλῇ Graece, Osce et latine. Ὅ,τι εἶναι ὁ Κικέρων διὰ τὸν πεζὸν λατινικὸν λόγον εἶναι ὁ Ἐννιος διὰ τὴν λατινικὴν ποίησιν.

³ Πλουτ. Κικέρων 4.

διὰ τὰ ἑλληνικά του. Ὁ δὲ καθηγητὴς του σύννους καὶ μετὰ ἐθνικῆς πικρίας στραφεὶς πρὸς αὐτὸν εἶπεν: «*ᾧ Κικέρων, σὲ μὲν ἐπαινῶ καὶ θαυμάζω, ἀλλὰ τῆς Ἑλλάδος τὴν τύχην οἰκτίρω, διότι καὶ ἐκεῖνα, ἅτινα μόνον ὑπελείποντο εἰς ἡμᾶς, βλέπω ὅτι διὰ σοῦ περιέρχονται καὶ ταῦτα εἰς τοὺς Ῥωμαίους δηλαδή ἡ μόρφωσις ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ γλῶσσα*».

Διὰ τῶν δύο τούτων ὅπλων, τῆς ἑλληνικῆς μορφώσεως καὶ γλώσσης, κατώρθωσε νὰ νικήσῃ τοὺς ἀντιπάλους του εἰς τὸν τραχὺν κατὰ τοῦ νεωτερισμοῦ τῆς ξενομανίας ἀγῶνα ὁ Κικέρων. Διότι τοὺς ἐπολέμει διὰ τῶν ἰδίων τῶν ὅπλων. Δὲν ἠγνόησε τὴν πραγματικότητα, ὅτι δηλαδή ἡ ἐπικράτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τοῦ ρωμαϊσμοῦ ἦτο γεγονός τετελεσμένον, ὅπως ἔκαμε Κάτων ὁ πρεσβύτερος κηρυχθεὶς ἀσπονδος ἐχθρὸς παντὸς Ἑλληνικοῦ, ἀλλὰ προσεπάθησεν ἐκ τοῦ ἀνωτέρου ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ¹ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ νὰ ἐπωφεληθῇ εἰς τὴν δημιουργίαν ἐθνικοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ἐνταῦθα κυρίως ἔγκειται ἡ ἀξία τοῦ Κικέρωνος ὡς τοῦ πρώτου ἀνθρωπιστοῦ τοῦ κόσμου.

Διὰ τῆς μεγάλης αὐτοῦ προσωπικότητος, ἥτις συνεκέντρωνε τὴν πολύτροπον ρητορικὴν καὶ φιλοσοφικὴν μόρφωσιν τῆς ἐποχῆς του καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἠκούετο ἕνεκα τούτου πολλὴ ὑπὸ τῶν ἰθυονόντων καὶ τοῦ λαοῦ, προσεπάθησε νὰ ἐμπνεύσῃ πρῶτον ἐμπιστοσύνην καὶ ἀγάπην πρὸς πᾶν τὸ ρωμαϊκόν, διότι ἦτο ὁ μόνος ἱκανός, ὡς κάτοχος καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, νὰ κάμῃ τὴν σύγκρισιν καὶ νὰ ἐκφέρῃ ἔγκυρον περὶ τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ γνώμην.

Ἐξέτιμα τὰς Ἀθήνας ἐν αἷς ἐπενεόθη καὶ ἐτελειοποιήθη ἡ ὑψίστη τοῦ λόγου δύναμις καὶ πᾶσα ἐπιστήμη² ἀλλ' ἐξ ἄλλου ἐβεβαίωσε μεθ' ὅρκου ὅτι μόνον τὸ βιβλίον τῆς ρωμαϊκῆς Δωδεκαδέλτου ὑπερέβαλλεν εἰς βάρος κύρους καὶ ἔκτασιν ὠφελιμότητος τὰς βιβλιοθήκας ὅλων τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων³. Ἡ πατρις ἡ Ῥωμαϊκὴ, ἔλεγεν⁴,

¹ Cic. de or. I, 4, 13, Atque ut omittam Græciam, quæ semper eloquentiæ princeps esse voluit, atque illas omnium doctrinarum inventrices Athenas...

² Cic. de or. I, 4, 13.

³ Cic. de or. I, 44, 195 Fremant omnes licet, dicam quod sentio: bibliothecas me hercule omnium philosophorum unus mihi videtur XII tabularum libellus, si quis legum fontis et capita viderit, et auctoritatis pondere et utilitatis ubertate superare.

⁴ Cic. de or. I, 44, 196 una (patria) in omnibus terris domus est virtutis, imperi, dignitatis?

εἶναι ὁ μόνος ἐν τῷ κόσμῳ οἶκος τῆς ἀρετῆς, τῆς ἰσχύος, τῆς ἀξίας διὰ τοῦτο πάντοτε, ἐπειδὴ οὗτος ἐγνώριζε περισσότερον παντός ἄλλου ξενομανοῦς Ρωμαίου τὴν ἀξίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰς τοὺς καθημερινούς λόγους του προέκρινε πάντοτε τὴν σύνεσιν τῶν ὁμοειδῶν του ἀπὸ ὅλων τῶν ἄλλων καὶ δὴ τῶν Ἑλλήνων¹.

Ἵνα δ' ἐξάψη ἔτι μᾶλλον τὴν ἐθνικὴν τῶν Ρωμαίων ὑπερηφάνειαν καὶ ἀποτρέψῃ τούτους ἀπὸ τοῦ ὑπερβολικοῦ τῆς ξενομανίας ζήλου ἔφθανε μέχρι ὑπερβολῶν πολλάκις.

«*Νομίζετε, λέγει ὁμιλῶν περὶ φιλοσοφίας², ὅτι καὶ ἡμεῖς δὲν ἔχομεν τὴν ἡμετέραν φιλοσοφίαν; Ἴδον ὁ Πυθαγόρειος φιλόσοφος Numa Pompilius, ὅστις ὑπῆρξε ἀμύπολλα πρὸ τοῦ Πυθαγόρου ἔτη. Εἶναι ἀνώτερος αὐτοῦ, διότι τὴν σοφίαν τῆς διακρουθίσεως εὐνομομένης πολιτείας ἐγνώριζεν ἐνωρίτερον τῶν Ἑλλήνων*».

Αἱ ὑπερβολαὶ αὗται τοῦ Κικέρωνος ἐπεβάλλοντο ὁμῶς, διότι τὸ κακὸν τῆς ξενομανίας εἶχε προχωρήσει ὑπερμέτρως. Ἀφοῦ ὑπῆρξε Ρωμαῖος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ σατιρικὸς Λουκίλιος³, τοῦ κύκλου τῶν Σκιπιώνων, ὁ Albucius, ὅστις εἰς τοσοῦτον ξενομανίας προέβη, ὥστε ἤθελε νὰ ἀποκαλῆται Ἑλληνα καὶ οὐχὶ Ρωμαῖος.

Ἐγνώριζε δ' ὁ Κικέρων κρεῖττον παντός ἄλλου, ποῦ ὠφείλετο κυρίως ἡ ποσιμῆσις αὕτη: εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς πρὸς τὴν ἀγορὴν καὶ βάσβαρον σχεδὸν λατινικὴν τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ρώμης. Διὰ τοῦτο δὲν ἐδίστασε νὰ διακηρύξῃ καὶ ἐνταῦθα τὸ ὑπερβολικὸν ἐκεῖνο «ὅτι ἡ λατινικὴ γλῶσσα ὅχι μόνον πτωχὴ δὲν εἶναι — πρᾶγμα, ὅπερ ἄλλοῦ ὁ ἴδιος δὲν παραδέχεται⁴ — ὅπως κοινῶς νομίζουσιν οἱ ξενομανεῖς, ἀλλ' ὅτι εἶναι ἔτι πλουσιωτέρα καὶ αὐτῆς τῆς Ἑλληνικῆς»⁵.

¹ Cic. de or. I, 44, 197 de quo (jure civili) multa soleo in sermonibus cotidianis dicere, cum hominum nostrorum prudentiam ceteris omnibus et maxime Græcis antepono.

² Cic. de or. II, 37, 154.

³ Cic. de finibus bon. et mal. I, 3, 9 (ἐκδ. M. Pohlenz Lpz. 1919) παρὰ Marx. C. Lucil. carminum reliquiæ Lpz. 1904 I σελ. 8 στιχ. 88.

⁴ Cic. Tusc. disp. II, 15, 35 (σελ. 297 ἐκδ. M. Pohlenz Lpz. 1918) Haec duo Græci illi, quorum copiosior est lingua quam nostra, uno nomine appellant.

⁵ Cic. de finibus bon. et mal. I, 3, 10 (σελ. 5) Sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiore etiam esse quam Græcam.

Δὲν δύναμαι, λέγει¹, νὰ φαντασθῶ ἄνθρωπον τόσον ἐχθρὸν τοῦ Ρωμαϊκοῦ ὀνόματος, ὅστις νὰ περιφρονῇ καὶ νὰ ἀπορρίπτῃ τὴν Μήδειαν τοῦ Ρωμαίου ποιητοῦ, Ἐννίου ἢ τὴν Ἀντιόπην τοῦ Πακουβίου ἀπὸ μῖσος πρὸς τὸν πατριὸν λόγον καὶ νὰ ἀναγινώσκῃ τὰς ἑλληνικὰς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδου ἐξ ὧν μετεφράσθησαν ἐκεῖναι.

Καὶ διατυπώνει τοὺς ἀθανάτους ἐκείνους λόγους, οἵτινες ἰσχύουσι διὰ τοὺς ξενομανεῖς πάντων τῶν λαῶν: «Δι' ἐμέ, λέγει, τοῦλάχιστον δὲν φαίνονται ὅτι εἶναι ἄνδρες ἀρκοῦσαν μόρφωσιν κεκτημένοι ἐκεῖνοι, οἵτινες ἀγνοοῦσι τὴν πατριὸν αὐτῶν λογοτεχνίαν»².

Ἔργασθεις δὲ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ὁ μέγας Κικέρων διεμόρφωσε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἑλληνικῆς.

Ὡς Ρωμαῖος γνήσιος κατέστησε τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν θεραπαινίδα τῆς Λατινικῆς, ἀλλὰ δὲν ὑπεδούλωσεν αὐτὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ὅπως θὰ ἔκαμνον οἱ ξενομανεῖς. Πῶς; Διὰ τῶν μεταφράσεων. Ὅταν ὁ Ρωμαῖος εὗρισκε μεταπεφρασμένον εἰς τὴν λατινικὴν, ὅ,τι ἤθελε δὲν θὰ ἐφρόντιζε νὰ ἐκμάθῃ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὡστε διὰ τῶν μεταφράσεων προσεπάθησε νὰ καταστήσῃ τὴν ρωμαϊκὴν λογοτεχνίαν αὐτάρχη. Οὕτω δὲ κατώρθωσε νὰ πλουτίσῃ καὶ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, διὰ νέων ἐκφράσεων ἀγνώστων εἰς τὴν πτωχὴν καὶ ἀγροτικὴν ρωμαϊκὴν διανόησιν. Πρῶτος αὐτός, λέγει ὁ Πλούταρχος³, εἶναι ὁ ἐξονομάσας καὶ τὰς λέξεις φαντασίαν, ἐποχήν, συγκατάθεσιν, κατάληψιν, προσέτι δὲ καὶ τὸ ἄτομον, τὸ ἁμερές, τὸ κενὸν καὶ ἄλλα πολλὰ τῶν τοιούτων εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἔστω καὶ περιφραστικῶς, ὅταν δὲν ἠδύνατο μονολεκτικῶς νὰ ἀποδώσῃ ἐκαστὴν λέξιν⁴.

Ὡς διαμορφωτὴς δὲ τοῦ λατινικοῦ λόγου εἶχε τὸ ἐξῆς δόγμα ἀκο-

¹ Cic. de finibus bon. et mal. I, 2, 4 (σελ. 2) Quis enim tam inimicus pæne nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Anthiopam Pacuvii spernat aut reiciat quod se isdem Euripidis fabulis delectari dicat, latinas litteras oderit?

² Cic. de finibus bon. et mal. I, 2, 5 (σελ. 3) mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt.

³ Πλουτ. Κικ. 40.

⁴ Τὴν δι' ἑλληνικῶν λέξεων ἀπόδοσιν ἀπέφευγε τελείως ὁ Κικέρων. Κατ' ἀρχὰς εἰσήγε τὴν λατινικὴν αὐτῶν μετάφρασιν δια τῶν φράσεων ut ita dicam = οὕτως εἰπεῖν ἢ si verbo uti licet = ἐάν μοι ἐπιτρέπεται ἢ χρήσις τῆς λέξεως κ.ο.κ., σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ μετάφρασις τῶν λέξεων τούτων καθιερώθη ἐν τῇ λατινικῇ γλώσσῃ καὶ οὐδεὶς πλέον διέκρινεν, ὅτι αἱ λέξεις αὗται προέρχονται ἀπὸ μετάφρασιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς.

λουθήσει, ἵνα ἱκανοποιήσῃ καὶ τοὺς φιλέλληνας Ρωμαίους, οἵτινες ἦσαν ὁ κίνδυνος τῆς ἐθνικῆς λογοτεχνίας διὰ τῆς ξενομανίας των καὶ τοὺς συντηρητικοὺς Ρωμαίους, οἵτινες πᾶν ξένον ἐθεώρουν ἀπόβλητον. «*Ἀς μάθωμεν, λέγει¹ νὰ ἀποφεύγωμεν ὄχι μόνον τὰς ἀγροίκους τραχείας λέξεις τῆς λατινικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀσυννηθίστους ξένας λέξεις*».

Ἐγώ, λέγει² ὁ Κράσσος παρὰ Κικέρωνι, ἀκούω τὴν γλῶσσαν τῆς πενθερᾶς μου Λαυλίας κατ' οἶκον, ἥτις ὅταν ὁμιλῇ, ὑπενθυμίζει εἰς ἐμὲ αὐτὴν ταύτην τὴν γλῶσσαν τοῦ Πλαύτου καὶ τοῦ Ναιβίου καὶ εἰκάζω ὅτι οὕτως θὰ ὁμῶσιν ὁ πατήρ της καὶ οἱ πρόγονοί μας, διότι αἱ γυναῖκες διατηροῦσιν ἀδιάφθορον τὴν ἀρχαίότητα, ἐπειδὴ διαφυλάττουσι πάντοτε ὅσα ἔμαθον ἐν τῇ ἀρχῇ· *φρονεῖ δὲ ἐκ τούτων ὅτι οὔτε ἡ παλαιὰ ρωμαϊκὴ τραχύτης τῶν ἄκρων συντηρητικῶν πρέπει νὰ ὑπερισχύῃ οὔτε τῶν νεωτεριστῶν ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν πάντων*.

Οὕτω λοιπὸν ὁ Κικέρων διεμόρφωσε τὸν γραπτὸν λατινικὸν λόγον, ὅστις ἐθεωρήθη ὁ κανὼν τῆς λατινικῆς γλώσσης διὰ πάσας τὰς μετέπειτα γενεάς. Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ εἴμεθα ὑπερήφανοι, διότι τὸ πνεῦμα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης διὰ τῆς διανοίας τοῦ μεγάλου φιλέλληνος ἐθνικιστοῦ κατ' ἐξοχὴν Κικέρωνος διεμόρφωσε τὴν γλῶσσαν τοῦ ἐτέρου μεγάλου λαοῦ τῆς ἀρχαιότητος, τοῦ Ρωμαϊκοῦ.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ λατινικὴ γλῶσσα τοῦ Κικέρωνος εἶναι αὕτη αὕτη ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τοῦ διανοεῖσθαι καὶ ἐκφράζεσθαι διὰ τοῦτο ἡμεῖς οἱ Νεοῖ Ἕλληνες, οἱ ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἰστάμενοι, πρέπει καλλίτερον παντὸς ἄλλου λαοῦ νὰ γινώσκωμεν τὴν λατινικὴν γλῶσσαν.

Ὁ Κικέρων κατόρθωσε μέγα τι διὰ τῆς στάσεώς του ταύτης τῆς λογικῆς ὡς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τῆς ξενομανίας: *Νὰ καταστήσῃ τοὺς*

¹ Cic. de or. III, 12, 44 διὰ τοῦ στόματος τοῦ Κράσσου πάντοτε: *neque solum rusticam asperitatem sed etiam peregrinam insolentiam fugere discamus*.

² Cic. de or. III, 12, 45. Ἡ γνώμη τοῦ Κράσσου ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ τοῦ Κικέρωνος ἀντιπροσωπεύει τὰς ἀπόψεις τοῦ Κικέρωνος (ἴδε Hans von Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa*. Berlin 1898 σελ. 97). *Equidem cum audio socrum meam Laeliam (λέγει ὁ Κράσσος) — facilius enim mulieres incorruptam antiquitatem conservant, quod multorum sermonis expertes ea tenent semper, quæ prima didicerunt — sed eam sic audio, ut Plautum mihi aut Naevium videar audire... ex quo sic locutum esse ejus patrem judico, sic majores*.

Ρωμαίους Ἑλλήνας χωρὶς νὰ ἀπολέσωσι τὴν ἐθνικότητά των. Προήγαγεν αὐτοὺς νὰ σκέπτονται καὶ νὰ ἐκφράζωνται ἑλληνιστὶ κατὰ βᾶθος χωρὶς νὰ ἀπολέσωσιν οὐδὲ ἐπὶ ἐλάχιστον τὴν πεποιθήσιν των, ὅτι ἦσαν γνήσιοι ρωμαῖοι.

Τὴν αὐτὴν ὥς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τῆς ξενομανίας στάσιν ἐτήρησεν καὶ ὁ ἕτερος διαμορφωτὴς τοῦ γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ λατινοῦ λόγου Γάϊος Ἰούλιος Καῖσαρ, διότι καὶ οὗτος διεκήρυξεν ἐν τῷ περιφώμῳ αὐτοῦ ἔργῳ *de analogia*¹ τὸ «ἔχε πάντοτε ἐν τῷ νῷ καὶ ἐν τῇ ψυχῇ νὰ ἀποφεύγῃς ὡς σκόπελον τὴν ἀνήκουστον καὶ ἀσυνήθιστον λέξιν». Ἀνήκουστος δὲ καὶ ἀσυνήθιστος διὰ τοὺς Ρωμαίους λέξις ἦτο ἡ ξένη Ἑλληνική, Γαλατική, Ἰσπανική καὶ πᾶσα μὴ λατινικὴ λέξις. Τὸ παράδειγμα δὲ ἔδωκεν αὐτὸς οὗτος ὁ Καῖσαρ διὰ τοῦ λόγου του, ὅστις λόγος ἦτο *sermo imperatorius*—αὐτοκρατορικὸς λόγος².

Ἄλλο μήπως ὁ μετέπειτα princeps Ὁκταβιανὸς Αὐγουστος, οὗτινος ἡ σημερινὴ Ρώμη κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ἐφορᾷ τὴν δισχιλιετηρίδα ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του, δὲν ἐβάδισεν ἐπὶ τὰ ἔχνη τοῦ λογίου καὶ φιλοπάτριδος Κικέρωνος³ ἀντιμετωπίζων τὸν νεωτερισμὸν τῆς ξενομανίας, ὅστις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κυβερνήσεώς του ἐπεδινώθη ἔτι μᾶλλον; Ἀποδίδων μεγίστην σημασίαν εἰς τὸ νὰ διατηρήσῃ τὸν λαόν του καθαρὸν καὶ ἀδιάφθορον ἀπὸ πάσης προσμίξεως ξένου καὶ δουλικῷ αἵματος περιώρισεν εἰς τὸ ἐλάχιστον τὴν παραχώρησιν τοῦ δικαιώματος τοῦ ρωμαίου πολίτου εἰς τοὺς ξένους⁴ ἔθεσε δὲ τέρμα εἰς τὸν τρόπον τῆς ἀπελευθερώσεως. Τόσον δὲ αὐστηρῶς ἐτήρησε τὴν ἀπόφασίν του ταύτην, ὥστε οὔτε εἰς τὸν Τιβέριον οὔτε εἰς τὴν ἀγαπήτην του σύζυγον Λιβίαν ἐνέδωκεν, ὅτε παρεκάλουν αὐτὸν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως γνωστῶν αὐτῶν προσώπων⁵.

¹ Gell. N. A. I, 10, 4 (σελ. 51 ἐκδ. M. Hertz Lpz 1871) πρβλ. «Röm. Litt. Geschichte» Teuffel — Kroll · Skutsch Lpz · Berlin 1916 I, σελ. 445.

² Fronto (123 ; 202).

³ Πλουτ. Κικ. 49.

⁴ Suet. Div. Aug. 40 (ed major ὑπὸ M. Ihm Lpz. 1907 σελ. 75). Magni praeterea existimans sincerum atque ab omni colluvione peregrini ac servilis sanguinis incorruptum servare populum et civitates Romanas parcissime dedit et manumittendi modum terminavit Tiberio pro cliente Græco petenti rescripsit, non aliter se daturum, quam si præsens sibi persuasisset, quam justas petendi causas haberet; et Liviae pro quodam tributario Gallo roganti civitatem negavit,...

Τοὺς Ἑλλήνας συγγραφεῖς ἐμελέτα καὶ ὠφελεῖτο ἐξ αὐτῶν ἀντλῶν διδάγματα καὶ ὑποδείγματα πρὸς μίμησιν¹. Ἀλλὰ προσέτινε νόμον καθ' ὃν καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὄφειλον νὰ κάμνωσι χρῆσιν τῆς ἐλληνικῆς ἐνδυμασίας καὶ γλώσσης καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Ῥωμαϊκῆς², ἐξυψῶν οὕτω τὸν ἐθνισμόν του ὡς πρὸς τὸ ρεῦμα τῆς ξενομανίας.

Ὁ δὲ βοηθὸς τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου ἐν τῇ ἐθνικῇ του ταύτῃ προσπάθειά ποιητῆς Ὁράτιος δὲν ἐτήρησε διάφορον αὐτοῦ στάσιν ὥς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τῆς ξενομανίας. «Ἄνθρωποι, ἔλεγεν³ οἷτινες ἀναμειγνύουσι ξένας λέξεις εἰς τὴν πάτριον αὐτῶν γλῶσσαν λησμονοῦσι τὴν ἐθνικότητά των καὶ τὴν λατινικὴν των καταγωγὴν».

Ὅτε δὲ ποτε ἐπεχείρησεν καὶ ὁ ἴδιος, ὡς λέγει,⁴ νὰ γράψῃ στίχους Ἑλληνικοὺς παρουσιάσθη πρὸς αὐτὸν καθ' ὕπνου ὁ ἐθνάρχης τῶν Ῥωμαίων Quirinus καὶ ἀπηγόρευσεν εἰς αὐτὸν τὸ ἐγχεῖρημά του τοῦτο εἰπὼν, ὅτι διὰ ποιήσεώς του εἰς ἐλληνικὴν γλῶσσαν δὲν κάμνει μικροτέραν ἀνοησίαν τῆς γνωστῆς ἐν τῇ παροιμίᾳ τῶν φερόντων ξύλα εἰς τὸ δάσος.

Κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Βεσπασιανοῦ, ὅτε ὁ νεωτερισμὸς οὗτος τῆς ξενομανίας εὐρίσκετο in medio ardore = ἐν τῇ ἀποκορυφώσει του ἔσχε δεινὸν ἀντίπαλον τὸν καθηγητὴν τῆς ρητορικῆς M. Fabium Quintilianum, ὅστις ὑπῆρξε κατὰ πάντα ὁ ἀντικαταστάτης τοῦ Κικέρωνος κατὰ τοὺς τότε χρόνους. Ἡ Λατινικὴ ἡμῶν γλῶσσα, λέγει,⁵ πρέπει νὰ εἶναι ἡ καθαρὰ ρωμαϊκὴ γλῶσσα, αἱ δὲ ξέναι λέξεις νὰ περιορίζωνται εἰς τὸ ἐλάχιστον. Συνιστᾷ⁶ τὰς μεταφράσεις τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀποδίδει ὁμως ἀσυγκρίτως μείζονα σημάσιαν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν παράδειγμα ἢ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν δίδαγμα⁷.

¹ Suet. Div. Aug. 89 (ἐνθ. ἀν. σελ. 105).

² Suet. Div. Aug. 98 (ἐνθ. ἀν. σελ. 113) lege proposita, ut Romani Graeco, Graeci Romano habitu et sermone uterentur.

³ Hor. sat. I, 10, 27-30 (ἐκδ. R. Heinze σελ. 164).

⁴ Hor. sat. I, 10, 31-35 (ἐνθ. ἀν. σελ. 165) atque ego cum Graecos facerem, natus mare citra, | versiculos, vetuit me tali voce Quirinus. | post mediam noctem visus, cum somnia vera: | «in silvam non ligna feras insanius ac si | magnas Graecorum malis implere catervas».

⁵ Quint. Inst. or. VIII 1, 2 (ἐκδ. L. Radermacher II Lps. 1935 σελ. 72) ut sint quam minime peregrina et externa.

⁶ Quint. Inst. or X, 5, 2 (ἐνθ. ἀν. σελ. 277).

⁷ Quint. Inst. or. XII, 2, 30 quantum enim Graeci praeceptis valent, tantum Romani, quod est majus, exemplis.

Οἱ μαθηταὶ τοῦ Κοϊντιλιανοῦ Κορνήλιος Τάκιτος καὶ Πλίνιος ὁ νεώτερος ἠκολούθησαν τὸν διδάσκαλον αὐτῶν εἰς τὸν κατὰ τῆς ξενομανίας ἀγῶνα. Ὁ Τάκιτος ἐμίσει τοὺς Ἑλληνας ἀποκαλῶν αὐτοὺς *Græculos*¹ εἰσήγαγε δὲ διὰ τῆς ἰσχυρᾶς του προσωπικότητος τὸν καθαρῶς ρωμαϊκὸν τρόπον τοῦ διανοεῖσθαι ἐν τῇ λατινικῇ γλώσσῃ, δι' ὃ θεωρεῖται σήμερον ὑπὸ πάντων ὡς ὁ ἄριστος πεζογράφος τῆς Ρώμης. Ἴδου τὸ ἀποτέλεσμα τῆς στάσεως τοῦ Κικέρωνος ὡς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τῆς ξενομανίας: παρὰ τῷ Τακίτῳ ἀναφαίνονται οἱ καρποὶ του. Ὁ ἀγὼν ἐκρίθη ὑπὲρ τῶν πολεμίων τῆς ξενομανίας.

* *

Ἄλλ' ἡ ἀρχαία λογοτεχνία ἀπέδωκεν εἰς τὴν παράστασιν τῆς μορφῆς τῆς ἀσυγκρίτως ἀνωτέραν ἀξίαν ἐκείνης, ἣν ἀποδίδομεν ἡμεῖς σήμερον. Ἔνεκα τούτου δ' οἱ λόγιοι τῆς Ρώμης προκειμένου νὰ διαμορφώσωσιν ἔντεχνον λογοτεχνίαν εὗρέθησαν πρὸ μεγάλου διλήμματος: Τίνα κατεύθυνσιν νὰ ἀκολουθήσωσι: τὴν τοῦ Ἀσιανοῦ ὕφους ἢ τὴν τοῦ Ἀττικοῦ, τοῦ *Asianismus* ἢ τοῦ *Atticismus*. Πᾶλη δηλαδή, ἥτις διὰ νὰ κατανοηθῇ καλλίτερον ὑφ' ἡμῶν πρέπει νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν ἀνταγωνισμὸν, ὅστις ἐπικρατεῖ σήμερον παρ' ἡμῖν μετὰ τῆς λεγομένης δημοτικῆς καὶ καθαρευούσης γλώσσης¹.

Ὁ Ἀσιανὸς ζῆλος ἦτο ὁ νεωτερισμὸς, οὗτινος τὸ ἐμβλημα ἦτο ἡ διαβόητος ρῆσις Τιμοθέου τοῦ ἐκ Μιλήτου: «Ὅν ἀεῖδω τὰ παλαιά, καινὰ γάρ μάλα κρείσσω: (διότι τὰ νέα εἶναι πολὺ ἀνώτερα) Νέος ὁ Ζεὺς βασιλεύει, τὸ πάλαι δ' ἦν Κρόνος ἄρχων» ἀπὶ τῷ Μοῦσᾳ παλαιά². Ἡ τάσις δ' αὕτη ἐξεπορεύθη ἐξ Ἀσίας: ἴσως ἐκ τῆς Περγάμου. Ὁ δὲ Ἀττικισμὸς ἦτο ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ Ἀσιανοῦ ὕφους: κατεύθυνσις κλασσικὴ, στηριζομένη ἐπὶ τῆς μιμήσεως καὶ προελθοῦσα πιθανὸν ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας³.

¹ Ἐὰν παρακολουθήσῃ τις μετὰ προσοχῆς τὰς φάσεις τοῦ ἀγῶνος μετὰ τὸν Ἀσιανὸν καὶ Ἀττικὸν ὕφους, αἵτινες ἐπιστημονικώτατα ἐκτίθενται ἐν τῷ περιφήμῳ τοῦ Ed. Norden βιβλίῳ «Die antike Kunstprosa», πείθεται ὅτι καὶ οἱ παρ' ἡμῖν γλωσσικοὶ ἀγῶνες ἱστορικῶς ἐκείθεν ἔχουσι τὴν ἀρχὴν των. (πρβλ. Ed. Norden ἐνθ. ἀν. I, 152). Εἶναι δὲ ἀνάγκη διὰ τινος λεπτομεροῦς πραγματείας, ἥτις ἐλλείπει ἐν τῇ διεθνεί βιβλιογραφίᾳ, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, νὰ γνωσθῇ τίνες ἐκ τῶν ρωμαίων λογίων ἦσαν ἀρχαῖζοντες Ἀττικισταί, τίνες νεωτερίζοντες τοῦ Ἀσιανοῦ ζήλου καὶ τίνες κατὰ τῶν υπερβολῶν ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων. Ἡ ἐργασία τοῦ Ed. Norden ἐν τῷ σημεῖῳ τούτῳ δὲν εἶναι ἐπαρκής.

² Ἀθῆν. III 122 D.

³ Ed. Norden ἐνθ. ἀν. I 1501.

Ἐπάλαιε δηλαδή ἡ αὐθαιρεσία τοῦ νεωτερισμοῦ *asianismus* πρὸς τὴν κανονικότητα τοῦ *atticismus*, τὸ ἀχαλινώτον πάθος πρὸς τὸ ἀττικὸν μέτρον, ἡ ἀπαιδευσία πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν γνῶσιν, ὁ *realismus* πρὸς τὸν *idealismus* ἐν ἐνὶ λόγῳ ἢ τὰ πάντα περιφρονοῦσα ὡς ἐκ τοῦ σφρίγγους τῆς νεότης πρὸς τὴν μεμετρομένην καὶ σωφρονοῦσαν ἀνδρικὴν ἡλικίαν.

Οἱ ἡγήτορες τῆς Ρώμης λόγιοι ἔπρεπε νὰ ἐκλέξωσι μεταξὺ τῶν δύο. Ἄλλ' ἢ ἐκλογὴ ἦτο δύσκολος. Ἡ νεότης ῥέπει σχεδὸν πάντοτε πρὸς τὸ νέον, μισεῖ τὸ παλαιόν. «αἰεὶ γὰρ ὀπλοτέρων ἀνδρῶν φρένες ἡερέθονται»¹. Ἐπιδιώκει τὴν εὐθυνὴν ἐπιδοκιμασίαν τῶν πολλῶν ἀδιαφοροῦσα διὰ τὴν γνώμην τῶν *docti et intellegentes*. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὸν Κικέρωνα. Ὅτε ἦτο νέος ἐξεθαμβήθη ἐκ τοῦ ἀσιανοῦ ὕφους τοῦ μεγάλου ρήτορος *Hortensius* καὶ τὸν ἠκολούθησε². Δὲν ἔμεινε λοιπὸν καὶ ὁ Κικέρων ἀνεπηρέαστος κατὰ τὴν νεότητά του ἐκ τοῦ νεωτερισμοῦ τούτου τοῦ ἀσιανοῦ ὕφους. Βλέπομεν τοῦτο σαφῶς εἰς τὰ πρῶτά του ἔργα. Ὅπως ὠσαύτως καὶ ὁ Βεργίλιος κατὰ τὴν νεανικὴν του ἡλικίαν δὲν ἔμεινεν ἀνεπηρέαστος ἐκ τῆς μούσης τῶν νεωτέρων ποιητῶν Κατούλλου καὶ λοιπῶν, ὅπως φαίνεται σαφῶς εἰς τὰ βουκολικά του καὶ τὴν *appendix Vergiliana*.

Ἄλλ' ἢ ἡλικία, ὁ ἄριστος σύμβουλος εἰς τοιαῦτα σπουδαῖα ζητήματα, ἔθεσε σοφὸν περιορισμὸν εἰς τὴν νεανικὴν τόλμην. Ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων, ὅταν ἐπέστρεψεν ἐξ Ἀσίας εἰς ἣν εἶχε μεταβῆ, ἵνα σπουδάσῃ εἰς τὴν πηγὴν τοῦ τὸν ἀσιανὸν τρόπον κατηγορεῖ τὴν *redundantiam juvenilem* αὐτοῦ ἦτοι τὴν μειρακιδώδη περισσείαν τῆς ἐκφράσεως³.

Κηρύσσεται λοιπὸν ὑπὲρ τοῦ ἀττικισμοῦ, ἀλλ' ἐν μέτρῳ. Ἐφρόνει δηλαδή, ἐπειδὴ ἦτο μεστὸς Ἑλληνικῆς μορφώσεως, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραγνωρισθῶσιν τὰ κλασσικὰ τῶν Ἑλλήνων πρότυπα εἰς ὅλα τὰ εἶδη τοῦ λόγου. Τοιοῦτον κλασσικὸν πρότυπον δι' αὐτὸν ὡς ρήτορα ἦτο ὁ Ἑλλὴν Δημοσθένης, ὡς διὰ τοὺς ἐπικοὺς ποιητὰς Ἐννιον καὶ Βεργίλιον τὸ ἔπος τοῦ Ὀμήρου, διὰ τὸν λυρικὸν Ὁράτιον οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες λυρικοί, καὶ διὰ τὸν Τάκιτον ὁ Θουκυδίδης καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Καὶ οὕτω εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς οἱ Ρωμαῖοι συγγραφεῖς καὶ ποιηταὶ καθίστανται κλασσικοί. Ἐδημιούργησαν δὲ συγχρόνως τὴν θεωρίαν τοῦ

¹ Ὀμήρου Ἰλ. Γ. 108.

² Cic. Brutus 92, 317 (ed. P. Reis Lips. 1934 σελ. 102).

³ Ed. Norden ἐνθ. ἀν. I 225.

κλασσικοῦ προτύπου ὡς ὁ Κικέρων διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ *de oratore* καὶ ὁ Ὀράτιος διὰ τῆς *Arts poetica*, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες κλασσικοὶ ἀνεδείχθησαν καὶ ἀνεγνωρίσθησαν τοιοῦτοι διὰ τῆς κρίσεως τῶν μετέπειτα¹ ἢ δὲ θεωρία περὶ τοῦ κλασσικοῦ προτύπου προσηρμόσθη πρὸς αὐτοὺς καὶ τὴν τέχνην τῶν¹.

Ὁ Κικέρων ἄρα διεῖδε τὸ μέγα τοῦτο κέρδος τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας διὰ τῆς μιμήσεως τοῦ ἀττικισμοῦ, ὅστις μόνος ἐνεῖχεν ἐν ἑαυτῷ τὸ ὑγιές, τὸ ὀρθὸν ὡς καὶ τὸ μεγαλειῶδες ἐν τῇ ἀπλότητί του τοῦ κλασσικοῦ προτύπου. Διότι τὸ δυσκολώτατον ἐν τῇ ζωῇ καὶ τῷ λόγῳ εἶναι νὰ βλέπῃ τις τὸ πρέπον, τὸ *decorum*.

Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἔχῃ πρωτίστως οὐσίαν, περιεχόμενον, διότι *sine re nulla vis verbi est* — ἄνευ περιεχομένου ὁ λόγος οὐδεμίαν δύναμιν ἔχει, ἔλεγεν ὁ Κικέρων². Πρέπει ὅμως ἐξ ἄλλου καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ λόγου νὰ εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ τέρπῃ καὶ νὰ προκαλῇ τὴν ἐπιδοκιμασίαν, διότι ἄλλως καταστρέφει τὴν οὐσίαν. Ὁ ἀττικὸς λόγος εἶχε πάντα τὰ προτερήματα τῆς εὐχαρίστου ὡραιότητος καὶ πρὸ παντὸς ἐνοεῖτο ὑπὸ τοῦ λαοῦ, οὗτινος τὸ κριτήριον ἐλάμβανε πολὺ ὑπ' ὄψιν του ὁ Κικέρων εἰς τοὺς λόγους αὐτοῦ καὶ δὲν ἔμεινεν ἀδιάφορος, ὅπως οἱ ἀντίπαλοί του τοῦ Ἀσιανοῦ ὕφους, οἵτινες ἔκαμνον τὸν λαὸν νὰ ἀνιᾷ καὶ νὰ ἀποχωρῇ χωρὶς οὐδὲν νὰ ἐννοῇ³.

Διὰ τοῦτο ὡς μέτρον τῆς γραφομένης τότε λατινικῆς γλώσσης ἐθεωρήθη ἡ γλῶσσα τῶν πεπαιδευμένων τῆς πρωτευούσης Ρώμης⁴, ὁπόθεν ἐδημιουργήθη καὶ ὁ περίφημος λατινικὸς ὅρος *urbanitas*⁵.

Ἀνθρώπους ὡς ὁ Cotta, ὅστις ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του ἐτήρει ἀκόμη τὴν προφορὰν τῶν ἀγροτῶν τοῦ Λατίου, ἵνα φαίνεται ἄκρως συντη-

¹ Joh. Stroux. «Die Anschauungen vom Klassischen im Altertum» ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ W. Jaeger «Das Problem des Klassischen und die Antike» Leipzig und Berlin 1931 σελ. 11.

² Cic. or. 22, 72 (ed. P. Reis Leipzig 1932 σελ. 25).

³ Cic. Brutus 84, 289 κ.ε. (σελ. 93).

⁴ A. Meillet: Esquisse d'une histoire de la langue latine. Paris 1928 σελ. 210.

⁵ Ὅστις ἐνοεῖτο μόνον· ἐπακριβῶς ὅμως νὰ ὀρίσθῃ ἦτο δύσκολον· ἡ ἀντιθετός του ἔννοια εἶναι *rusticitas* πρβλ. Quint. Inst. or. VI, 3, 17 (σελ. 332) *nam et urbanitas dicitur, qua quidem significari video sermonem praeferentem in verbis et sono et usu proprium quandam gustum urbis et sumptam ex conversatione doctorum tacitam eruditionem, denique cui contraria sit rusticitas.*

ρητικός¹, δὲν ἠνείχετο ὁ Κικέρων καὶ ἀπεκάλει σκωπτικῶς antiquarios (= πεπαλαιωμένους) = φιλαρχαίους². Ἦλεγχεν ὅμως ὡσαύτως καὶ τὰς πλάνας τοῦ ἀττικισμοῦ παρ' ᾧ ἐτάχθη. Ἐθεώρει μεινέκτημα τὸ ἀρνητικὸν ἰδεώδες τοῦ ἀττικισμοῦ, ὅπερ συνίστατο εἰς τὴν ἀποφυγὴν τῶν σφαλμάτων³ εἰς τὸ νὰ ἐρωτώσι δηλαδὴ διαρκῶς: «ἐὰν καὶ τοῦ κείται» ἢ λέξις αὕτη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἵνα μεταχειρισθῶσι ταύτην. Ἐφ' ὅναι δὲ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποφύγῃ τις τὴν χρῆσιν λέξεων εἰς ὧν τὸν σχηματισμὸν δὲν συνήρογησεν ὡς κανὼν ἡ auctoritas καὶ ἡ vetustas = τὸ κύρος τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλ' ὁ usus = ἡ συνήθεια⁴. Τῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι καὶ ὁ ποιητὴς Ὀράτιος, ὅστις διετύπωσε τὴν ἀποψίν του ταύτην ἐν τῇ Ars poetica⁵. Οὕτω παραδείγματος χάριν πολλοὶ ἔλεγον καὶ ἔγραφον ἐν Ρώμῃ scripsēre ἀντὶ scripsērunt ὡς παρ' ἡμῖν τὸ «γράφουν» ἀντὶ «γράφουσι» (ἡ διαφορὰ τοῦ χρόνου δὲν ἔχει σημασίαν). Εἶναι ὅμως λίαν χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Κικέρων ὅσον καὶ ὁ Καῖσαρ ἦσαν τόσον καθαρεύοντες, ὥστε παρ' ὅλα ταῦτα προσηύων τὸν τύπον scripsērunt τοῦ scripsēre, ὅπως παρ' ἡμῖν πολλοὶ λόγιοι προτιμῶσι τὸ «γράφουσι» τοῦ «γράφουν». Τοῦτο δηλοῖ, ὅτι εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις τῶν Ρωμαίων ἦτο καθωρισμένος γλωσσικὸς τύπος, ὃν ἔπρεπε νὰ ἀκολουθῶσιν⁶.

Οὐδέποτε ὅμως ἐνέκρινεν ὁ Κικέρων ἐν τῷ καθαρῷ λατινικῷ λόγῳ καὶ τὴν χρῆσιν συντόμων λαϊκῶν ἐκφράσεων τῆς ὁμιλουμένης λατινικῆς ὡς π.χ. τοῦ sodes ἀντὶ τοῦ si audes, τοῦ sis ἀντὶ τοῦ si vis, τοῦ ain ἀντὶ τοῦ aisne? κ.ο.κ.⁷ πλὴν μόνον εἰς τὸ εἶδος τοῦ διαλόγου sermocinatio, ἐν ᾧ ὑπάγεται ἡ σάτιρα καὶ ἡ ἐπιστολή, ὅπερ ἐπέτρεπε τοῦτο. Οὐτε τὴν ἐκθλιψιν τῶν τελικῶν συλλαβῶν χάριν εὐκολίας ἐπέτρεψεν ὁ Κικέρων. Οἱ λατίνοι ἔλεγον multi⁸ modis ἀντὶ

¹ Cic. Brutus 74, 259 (σελ. 82) καὶ de or. III, 11, 42.

² Cic. Or. 50, 168 (σελ. 64) — πρβλ. A. M. Guillemin, Pline et la vie littéraire de son temps. Paris 1929 σελ. 91 κ.ε. — Suet. Div. Aug. 86.

³ Cic. Or. 50, 168 (σελ. 64).

⁴ Cic. de or. III, 38, 153 κ.ε.

⁵ Hor. Ars poet. 46-72 ἔκδ. O. Keller - A. Holder II, σελ. 288-290.

⁶ Cic. Or. 45, 154 (σελ. 55) πρβλ. καὶ A. Meillet ἐνθ. ἀν. σελ. 210.

⁷ Cic. Or. 45, 154 lubenter etiam copulando verba jungebant, ut sodes pro si audes, sis pro si vis, jam in uno capsis tria verba sunt (cape si vis πρβλ. Quint. inst. or. I 5, 66 σελ. 39 ἔκδ. L. Radermacher, Lps 1907) ain pro aisne etc. καὶ Cic. Or. 48, 161.

multis modis π.χ. οὐδείς ὁμως ἐτόλμησε νὰ γράψῃ τοιοῦτόν τι ἐν τῷ καθαρεύοντι λατινικῷ λόγῳ¹.

Ὅσαυτως ὁ ἀκριβής καὶ αὐστηρὸς λόγος ἔπρεπε νὰ μὴ ἐμφανίζεται ὡς ἔμμετρος, νὰ ἔχῃ ὁμως ρυθμόν.² Τοῦτο παρέλαβεν ὁ Κικέρων ἐκ τοῦ ἀσιανισμοῦ δι' ὃ καὶ κατηγορήθη ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του, ὅτι ἦτο ὁπαδὸς τοῦ ἀσιανοῦ ὕφους. Ἀπαντῶν ὁμως πρὸς αὐτοὺς εἶπεν³, ὅτι ἔχει μὲν ὡς πρότυπόν του τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἀποκλείει ὁμως καὶ τὴν χοῇσιν νέου τινός, ὡς π.χ. τοῦ ρυθμοῦ ἐν τῷ λόγῳ, διότι τίς δύναταται νὰ εἶπῃ ὅτι καὶ οἱ ἀρχαῖοι δὲν θὰ μετεχειρίζοντο τὸν ρυθμόν τοῦτον, ἂν ἐπενοεῖτο κατὰ τοὺς χρόνους τῶν⁴. Δὲν πρέπει, λέγει, κύριοι νὰ ὑπάρχῃ τόσον μεγάλη διαστροφὴ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε, ἐνῶ ἀνεκαλύφθησαν οἱ καρποὶ τῆς γῆς νὰ ἐπιμένωσι νὰ τρέφονται διὰ βαλάνων⁵.

Διὰ τὴν προτίμησίν του δὲ ὁ Κικέρων πρὸς τὰ παλαιὰ κλασσικὰ πρότυπα ἐθεωρεῖτο ὅτι ἔλεγε νέα, ἐνῶ ἔλεγε παμπάλαια, ἀλλ' ἄγνωστα εἰς τοὺς πλείστον.⁶ Ἀπόδειξις τρανοτάτη ὅτι ὁ τὰ παλαιὰ ἀρνούμενος ἀρνείται τὴν γνώσιν τῆς πηγῆς τῆς προόδου.

Οὕτω λοιπὸν ὁ Κικέρων διὰ τοῦ ἀτομικοῦ του κριτηρίου τῆς αὐστηροῦς ὠραιότητος τῆς μορφῆς ἐν τῷ λόγῳ, ἦν κυρίως ἐσπούδασε παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ δὴ τῷ Δημοσθένει καὶ τῆς ἀτομικῆς αὐτοῦ πειθαρχίας, ἣτις ἐπέβαλλε χαλινὸν εἰς τὰς ὑπερβολὰς ἀμφοτέρων τῶν

¹ Cic. Or. 45, 153 (σελ. 54) sine vocalibus saepe levitatis causa contrahabant, ut ita dicerent : multi 'modis, in vas' argenteis, palm' et crinibus, tecti' fractis . . . Ἐν τῷ παρ' ἡμῖν δυστυχῶς σήμερον ἡ δῆθεν levitatis causa γινομένη ἐκθλιψίς τῶν τελικῶν τῶν λέξεων συλλαβῶν ληφθεῖσα ἐκ τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη καὶ ἐν τῷ γραπτῷ νεοελληνικῷ λόγῳ.

² Cic. Or. 56, 188 (σελ. 72) perspicuum est igitur numeris astrictam orationem esse debere, carere versibus.

³ Cic. Or. 50, 169 (ἐνθ. ἀν. σελ. 61) habet autem ut in aetatibus auctoritatem senectus sic in exemplis antiquitas, quae quidem apud me ipsum valet plurimum. nec ego id quod deest antiquitati flagito potius quam laudo quod est etc.

⁴ Cic. Or. 51, 169 (ἐνθ. ἀν. σελ. 64) post inventa conclusio est, qua credo usuros veteres illos fuisse, si jam nota atque usurpata res esset.

⁵ Cic. Or. 9, 31 (ἐνθ. ἀν. σελ. 10) Quae est in hominibus tanta per-versitas ut inventis frugibus glande vescantur.

⁶ Cic. Or. 3, 12 (ἐνθ. ἀν. σελ. 4) ego autem et me saepe nova videri dicere intellego cum pervetera dicam sed inaudita plerisque.

ἀκροτήτων ἀσιανοῦ καὶ ἀττικοῦ ὕφους κατώρθωσε νὰ γίνῃ ὁ ρήτωρ ἀρμονικῆς γλώσσης. Παρέσχε δὲ εἰς τὸ ἔθνος του, ὅχι μόνον ἐκεῖνο, ὅπερ ἀπῆτει ἡ ἐποχὴ του, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι ἐνεθουσίασε τοὺς κριτικούς τῶν μετέπειτα γενεῶν, αἵτινες ἐθεώρησαν αὐτὸν ὡς τὸ κλασσικὸν πρότυπον τῆς λατινίδος φωνῆς. Καὶ οὕτω νὰ δικαιώνηται πλήρως ὁ θαυμαστικὸς αὐτοῦ Σενέκας πατήρ, ὅταν λέγῃ, ὅτι «ὁ Κικέρων εἶναι τὸ μόνον πνεῦμα, ὅπερ ἔσχε σύμμετρον πρὸς τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ ὁ ρωμαϊκὸς λαός¹».

Μηδεὶς ὅμως νομίσῃ, ὅτι ὁ Κικέρων καὶ οἱ ὁμόφρονές του λόγιοι δὲν ἠγωνίσθησαν διὰ νὰ ἐπιβάλωσι τὰς δικαίας ταύτας ἀπόψεις τῶν ἐν τῇ κατευθύνσει τοῦ ἐντέχνου λόγου κατὰ τοῦ ἀχαλινωτάτου νεωτερισμοῦ τοῦ ἀσιανισμοῦ. Ὁ ἀγὼν δὲ αὐτῶν ἦτο κατὰ τοσοῦτον σκληρότερος καθ' ὅσον ἦτο διμέτωπος: καὶ κατὰ τῶν ἀρχαϊζόντων ἀττικιστῶν καὶ κατὰ τῶν ἀρηγῶν τῶν πάντων νεωτεριστῶν.

Ἐναντίον τοῦ Κικέρωνος ἦσαν πάντες οἱ *novi poetae* ὁ κύκλος τῶν νεωτέρων ποιητῶν, οὓς σκωπτικῶς ἀπεκάλει ὁ Κικέρων *pessimos poetas* καὶ *cantores Euphorionis*². Πρὸς δὲ καὶ ὁ Κάλβος καὶ Βροῦτος, οὔτινες καὶ ἔγραψαν ἐναντίον του³. Ὁ Κικέρων ἀπῆντησε πρὸς αὐτοὺς δημοσίᾳ διὰ τῶν ἔργων του *Brutus, orator* καὶ τοῦ προλόγου τῆς μεταφράσεως τοῦ περὶ τοῦ στεφάνου λόγου τοῦ Δημοσθένους⁴. Αἱ ἀπόψεις τοῦ Κικέρωνος ὅμως ἦσαν τόσον λογικαί, ὥστε παρὰ τὴν ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν τῶν ἀντιπάλων του καὶ τὴν πολιτικὴν δύναμιν ἐνίω ἐξ αὐτῶν ἐπεκράτησαν.

Εἰς τὰς ἀπόψεις ταύτας τοῦ δημιουργοῦ τῆς κλασσικῆς ὀρθοδοξίας Κικέρωνος ἠκολούθησαν πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ ἡγήτορες λόγιοι τῶν μετέπειτα γενεῶν. Καὶ πρῶτον ὁ Ὁκταβιανὸς Αὐγουστος, ὅστις ἐνεκαίνισε τὴν νέαν ἐποχὴν ἦτο κατὰ τῶν ἀκροτήτων τοῦ ἀσιανοῦ ὕφους ἐν τῷ λόγῳ καὶ τῶν ληκυθίων αὐτοῦ⁵. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ γλῶσσα αὐτοῦ ἦτο «συσχηματιζομένη τῇ ἐξουσίᾳ τῇ βασιλικῇ».

¹ Sen. Contr. I praef. 11 *ingenium quod solum populus Romanus par imperio sui habuit*.

² Catullus 49 (ἐκδ. W. Kroll Leipzig 1923 σελ. 88) καὶ Cic. Tusc. disp. III 19, 45 (σελ. 340).

³ Tac. dial. de orat. 18 (σελ. 43·44 ἐκδ. H. Goelzer. Paris 1923).

⁴ Ed. Norden ἐνθ. ἀν. I σελ. 218 κ.έ.

⁵ Suet. Div. Aug. 86 (ἐνθ. ἀν. σελ. 103) *Genus eloquendi secutus est elegans et temperatum vitatis sententiarum inceptiis atque concinnitate*
ΕΠΙΣΤ. ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦ ΣΧΟΛΗΣ 7

Ὁ δὲ πολλὸς Κοϊντίλιανὸς τόσον ἐμίσει τὸν ὑπερπολιτισμὸν τοῦτον τῶν Ἀσιανῶν, ὥστε ἔλεγεν¹ ὅτι προκειμένου νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ τοῦ ὑπερπολιτισμοῦ τῶν νεωτεριστῶν καὶ τοῦ χονδροειδοῦς τῆς ἀρχαίας λατινικῆς γλώσσης τῶν ἁκρῶν ἀρχαϊζόντων θὰ προετίμα τὸ δεύτερον. Τόσον καταστρεπτικὴν ἐθεώρει τὴν ἐπικράτησίν των ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ. Συνιστῶν δ' ὡς παιδαγωγικὸς εἰς τὸ ὑπέροχον ἔργον τοῦ *Institutio oratoria*, τοὺς συγγραφεῖς, οὓς πρέπει νὰ διδάσκωνται οἱ παῖδες, ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν τῶν διδασκόντων εἰς τὴν ἀποφυγὴν τῶν ἀκροτήτων².

Ὡς δ' ὁ Κικέρων καὶ ὁ Ὀράτιος οὕτω καὶ ὁ Κοϊντίλιανὸς ὡς κανόνα τοῦ ὁμιλουμένου λατινικοῦ λόγου θέλει ἐν πολλοῖς τὴν *consuetudinem* = τὴν συνήθειαν καὶ οὐχὶ τὴν *auctoritatem*. Ὅταν ὁμως λέγει συνήθειαν, ἐννοεῖ τὸν *consensus eruditorum* ἥτοι τὴν ὁμοφωνίαν τῶν μεμορφωμένων καὶ οὐχὶ τοῦ ὅχλου. Ὁ λόγος λέγει νὰ εἶναι καθαρὸς ὡς τὸ νόμισμα, ὑπερ φέρει τὸ δημόσιον ἔμβλημα³.

Τὸ δὲ ἰδεῶδες Πλινίου τοῦ νεωτέρου ὡς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τοῦτον ἀντικατοπτρίζεται εἰς τοὺς ἐξῆς λόγους του : «*Sum ex iis qui*

et reconditorum verborum, ut ipse dicit, fetoribus, prae-cipuaque curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere. Μεγίστης σημασίας διὰ τὴν στάσιν τοῦ ποιητοῦ Ὀρατίου ὡς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τοῦτον εἶναι οἱ στίχοι τῆς 10ῆς σατίρας του, 78-90 τοῦ I βιβλίου ἐνθα ἐπιζητεῖ διὰ τὰς σατίρας του τὴν ἐπιδοκιμασίαν τῶν ὁμοφρόνων του λογίων καὶ τῶν ἀρχαϊζόντων οὐχὶ ὁμως καὶ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ἀσιανοῦ ὕφους. Ἡ δὲ διαίρεσις τῶν λογίων εἰς δύο ομάδας ἐκεῖ 1) στίχ. 81-84 καὶ 2) στίχ. 85-90 νομίζω ὅτι ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ὀρατίου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νεωτερισμοῦ τούτου τοῦ Ἀσιανοῦ ὕφους (ἰδ. σημ. 36).

¹ Quint. Inst. or. IX, 4, 142 (ἐνθ. ἀν. σελ. 230) *in universum autem, si sit necesse, duram potius atque asperam compositionem malim esse quam effeminatam et enervem, qualis apud multos, et cotidie magis, lascivissimis syntonorum modis saltat.*

² Quint. Inst. or. II, 5, 21 (ἐνθ. ἀν. σελ. 87) *Duo autem genera maxime cavenda pueris puto : unum ne quis eos antiquitatis nimius admirator . . . alterum, quod huic adversum est, ne recentis hujus lasciviae flosculis capti voluptate prava deleniantur, ut praedulce illud genus et puerilibus ingeniis hoc gratius, quo propius est, adamant.*

³ Quint. Inst. or. I, 6, 3 (ἐνθ. ἀν. σελ. 40) *Consuetudo vero certissima loquendi magistra, utendumque plane sermone ut nummo, cui publica forma est. Εἶναι δὲ κατ' αὐτὸν ἡ consuetudo αὕτη (Inst. or. I, 6, 44 σελ. 47) οὐχὶ ἡ γλώσσα τοῦ ὅχλου, ἀλλ' ὁ consensus eruditorum sicut (consuetudo) vivendi consensus bonorum.*

mirentur antiquos non tamen ut quidam temporum nostrorum ingenia despicio¹.

Τοῦτέστιν «Εἶμαι ἐξ ἐκείνων, οἵτινες δυνατὸν νὰ θαυμάζωσι τοὺς ἀρχαίους δὲν περιφρονῶ ὅμως, ὅπως τινὲς τὰς πνευματικὰς ἱκανότητας τῶν χρόνων ἡμῶν».

Ἀλλὰ καὶ ὁ σεμνὸς Τάκιτος ἐν τῷ νεωτερισμῷ τούτῳ τοῦ ἁσιανοῦ ὕφους ὑπῆρξεν ἐχθρὸς τοῦ μικροπρεποῦς ἐν τῷ περιεχομένῳ καὶ ἐν τῇ μορφῇ τοῦ λόγου. Δὲν περιεφρόνησεν ὅμως οὐδέποτε τὴν σύγχρονόν του πραγματικότητα. Προκειμένου νὰ ὁμιλήσῃ τις, ἔλεγε, περὶ μεγάλου παρελθόντος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονήσῃ καὶ τὰς ἀρετὰς τοῦ παρόντος. Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις πρέπει νὰ λαμβάνηται πάντοτε ὑπ' ὄψιν².

* *

Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ ἔφερε τοὺς ἡγήτορας ρωμαίους λογίους ἐγγύτερον πρὸς τὰ ἀττικά πρότυπα ἦτο ἡ Φιλοσοφία.

Διὰ τοῦτο ἀναφαίνεται ἤδη τρίτος νεωτερισμός: ὁ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Τίνος εἶδους μόρφωσις δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ παρέχεται εἰς τοὺς Ρωμαίους ἡ καθαρῶς ρητορικὴ τῶν πρώτων χρόνων ἢ ἡ φιλοσοφική; Ἦδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος, ἀφότου οἱ Ρωμαῖοι εἰσέρχονται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς, ἤρχισαν νὰ αἰσθάνωνται τὴν ἀνάγκην τῆς μεταβολῆς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τῶν συστήματος. Ἡ δίψα τῆς μορφώσεως καὶ ὁ φιλελληνισμὸς τῶν ἀπέτρεπεν αὐτοὺς σὺν τῷ χρόνῳ ἀπὸ τῆς πρακτικῆς καθαρῶς μορφώσεως, ἣν οἱ παλαιοὶ πρακτικοὶ τύποι Ρωμαίων συνεπάθουν. Παρ' ὅλα δὲ τὰ αὐστηρὰ τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας μέτρα ὡς π.χ. τοῦ senatus consultum de philosophis et rhetoribus τοῦ ἔτους 161 πρὸ Χριστοῦ δι' οὗ ἐξειδώθησαν ἐκ Ρώμης ὡς κοινὰ εἰσάγοντες δαιμόνια οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ρήτορες³, τὸ ὑψηλὸν τῆς φιλοσοφίας μορφωτικὸν ἰδεῶδες ἤρχισε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ παραμερίζῃ τὸ μορφωτικὸν ἰδεῶδες τῆς ρητορικῆς ὡς μέγας νεωτερισμός.

Πᾶσαι αἱ φιλοσοφικαὶ Ἑλληνικαὶ σχολαὶ ἐπιτίθενται διὰ τῶν σχολαρχῶν αὐτῶν κατὰ τῶν ρητόρων καὶ ἀρνοῦνται εἰς τὴν σοφιστικὴν τὴν πρακτικὴν ὠφελιμότητα καὶ τὸ δικαίωμα τῆς υπάρξεώς της. Οὕτω τὸ ρεῦμα τοῦ νεωτερισμοῦ προχωρεῖ καὶ κατ' ἀρχὰς ἡ προσέγγισις τῆς

¹ Plin. ep. VI, 21, 1 (ἐκδ. C. F. W. Mueller Lpz. 1903 σελ. 156).

² Πρβλ. τὸν λόγον τοῦ Vipstanus Messalla ἐν τῷ διαλόγῳ τοῦ Τακίτου de oratoribus καὶ ἐν Agr. I (σελ. 107 ἐκδ. H. Goelzer. - Ann. II, 88 - III 55).

³ Suet. de rhet. 1 (σελ. 269 ἐκδ. C. Roth. Lps. 1858).

φιλοσοφίας πρὸς τὴν σοφιστικὴν γίνεται διὰ τῆς διαπραγματεύσεως φιλοσοφικῶν θεμάτων ὑπὸ τῶν ρητόρων. Οἱ Ρωμαῖοι διαρκῶς ἀναγνώριζον τὴν φιλοσοφίαν ὡς κανονικὸν μέρος τῆς μορφώσεως τῶν νέων.

Ὅθεν διεξάγεται ἀγὼν φοβερός μεταξὺ τῶν δύο μορφωτικῶν ἰδεωδῶν τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὅπερ ἦτο ὑπὲρ τῆς ἀπλῆς πρακτικῆς ρητορικῆς μορφώσεως διὰ τοὺς νέους καὶ τῆς νεωτέρας, ὅπερ ἦτο ὑπὲρ τῆς φιλοσοφικῆς μορφώσεως τῶν νέων. Ἡ στάσις τῶν ἡγητόρων ρωμαίων λογίων ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο ἦτο μεγίστης σπουδαιότητος, διότι τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα προκρίνει τὴν πνευματικὴν κατεύθυνσιν καὶ ἐπομένως τὸ μέλλον ἑνὸς λαοῦ ὁλοκλήρου.

Καὶ ἐνταῦθα ὁ Μάρκος Τούλλιος Κικέρων, ὅστις ἐπόθει τὴν πραγματικὴν τῆς Ρώμης πρόοδον ἔδωκε τὴν προσφορωτάτην λύσιν καὶ εἰς τὸ μέγα τοῦτο πρόβλημα.

Δι' αὐτὸν ὡς ρωμαῖον καὶ πολιτικὸν ἢ πρακτικὴ ἄποψις τοῦ μορφωτικοῦ ἰδεώδους ἐνοεῖτο ἅψ' ἑαυτῆς. Ὁ Πρακτικὸς βίος δι' αὐτὸν ἦτο ἡ ὑψίστη μορφή τῆς ζωῆς, παρ' αὐτῷ δὲ ὁ θεωρητικὸς βίος δὲν ἀπετέλει τὴν δευτέραν μορφήν τοῦ ὑψίστου ἀνθρωπισμοῦ, ἀλλ' ἐλάμβανε θέσιν ἐξυπηρετικὴν, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ πρώτου. Συνέβαινε δὲ τοῦτο, διότι ἔβλεπεν ὁ Κικέρων, ὅτι ἡ διάκρισις τοῦ ἀπὸ τῶν ἄλλων ρητόρων ὀφείλετο, ὅπως πολλάκις δηλοῖ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, εἰς τὴν φιλοσοφικὴν του καὶ γενικῶς ἐπιστημονικὴν του κατάρτισιν.

Οὕτω λοιπὸν ὁ Κικέρων ἀναχωρῶν ἐκ τοῦ μεγάλου ἀνταγωνισμοῦ, ὅστις ὑφίστατο μεταξὺ ρητόρων καὶ φιλοσόφων τῶν τότε χρόνων ἀπετέλεσε τὴν τολμηρὰν σύνθεσιν ἐνιαίας μορφώσεως, ἣτις συνήνωσε τὰς ἀντιθέσεις ταύτας.

Ἐπραξε δηλαδὴ καὶ ὁ Κικέρων ὡς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τοῦτον τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῶν χρόνων αὐτοῦ, ὅ,τι καὶ ὁ Σωκράτης ἐναντι τῶν σοφιστῶν. Δὲν ἠθέλησε νὰ κληθῇ οὔτε σοφός, κάτοχος δηλαδὴ τῆς ἀπολύτου σοφίας, οὔτε σοφιστής, διδάσκαλος δηλαδὴ τῶν ἀναγκαίων διὰ τὴν πρακτικὴν ζωὴν γνώσεων, ἀλλὰ φιλόσοφος ἦτοι ἐπιστήμων ἐρευνητής· προσωνυμίαν, ἣν κατέστησεν ἀθάνατον μόνῃ ἢ προσωπικότης τοῦ Σωκράτους. Οὕτω δὲ προῆλθεν εἰς φῶς νέον ὑψηλότερον μορφωτικὸν ἰδεῶδες, ὅπερ ἔχει μὲν τὴν βάσιν αὐτοῦ εἰς τὸ παλαιόν, ἀλλὰ λαμβάνει ὑπ' ὅσων καὶ τὰς γενομένας συγχρόνους προσόδους καὶ πρὸς αὐτὰς τὸ προσαρμόζει¹.

¹ Ποβλ. Hans von Arnim ἐνθ. ἀν. σελ. 17 κ.έ.

‘Ο perfectus orator = ὁ τέλειος ρήτωρ, ὅστις ἦτο ἡ πραγματοποίησης τοῦ μορφωτικοῦ τούτου ιδεώδους τοῦ Κικέρωνος, ἔπρεπε νὰ ἔξη φιλοσοφικὴν μόρφωσιν καὶ διὰ τῶν γνώσεων αὐτοῦ τῶν πολλῶν νὰ τείνῃ πρὸς τὸ τέλειον, ὅπερ εἶναι ἐν ἐπιγνώσει του ἀνέφικτον. Διὰ τοῦτο πολεμεῖ δριμύτατα τὸν νεωτερισμὸν τῆς στενῆς εἰδικοποιήσεως τῶν συγχρόνων του τασσόμενος ἀνεπιφυλάκτως πρὸς τὸ μέρος τῶν παλαιότερων, οἵτινες προκρίνουσι τὸν Universalismus ἐν τῷ ἐκπαιδευτικῷ συστήματι ἥτοι τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴν μόρφωσιν. Ἡ δὲ πολύτροπος αὕτη παιδεία ἦτο τὸ ὑψιστον ιδεῶδες ἀνθρωπίνης μορφώσεως. Τὰς ἀπόψεις ταύτας ὁ Κικέρων περὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν διετύπωσεν εἰς τὰ βαθύτατα καὶ στοχαστικώτατα βιβλία τοῦ ἔργου του de oratore = περὶ τοῦ ρήτορος, ἀκολουθῶν τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ Φίλωνα τὸν Λαρισαῖον.

Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ μεγάλου τούτου λογίου τῆς Ρώμης ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τῶν Ρωμαίων συστήματος ἐπὶ αἰῶνας, διότι ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀντικειμενικῆς τῶν πραγμάτων ἀληθείας καὶ προῆλθεν ἐκ τῆς ἐντελῶς ἀτομικῆς τοῦ Κικέρωνος πείρας τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου του. Μονομερὴς ὁ Κικέρων δὲν ὑπῆρξεν ποτε εἰς οὐδέν.

Τὸ σύστημα τοῦτο ἐνέκρινε καὶ διετήρησεν ὡς βάσιν τοῦ νέου αὐτοῦ κράτους ὁ Ὁκταβιανὸς Αὐγουστος¹.

Τὸ ζήτημα τοῦτο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος γίνεται πάλιν τελείως ἐπὶκαιρον κατὰ τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα. Ἡ στωικὴ φιλοσοφία προσπαθεῖ νὰ διασείσῃ τὰ θεμέλια τῆς ρητορικῆς μορφώσεως διὰ τῶν θεωριῶν τοῦ κοσμοπολίτου, ἃς διδάσκει. Ἡ ρητορικὴ ἔξ ἄλλου ἀνταγωνιζομένη πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἐθεώρει ἑαυτὴν ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν τῶν Ρωμαίων. Οὔτε ὅμως αἱ ἀκρότητες τῶν σχολῶν τῶν ρητοροδιδασκάλων, (declamatores), οὔτε αἱ ἐπαναστατικαὶ θεωρίαι τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ἥσαν αἱ ἐνδεικνύμεναι διὰ τὴν μόρφωσιν τῆς νεολαίας. Μόνον ὁ σόφρων συνδυασμὸς τοῦ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ βίου ἦτο προωρισμένος νὰ ἀποτελέσῃ καὶ πάλιν τὴν βάσιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τῶν Ρωμαίων συστήματος. Ἰδεῶδες, ὅπερ ἀντεπροσώπευσεν ὁ διάσημος καθηγητὴς τῆς ρητορικῆς Κοῖντιλιανὸς διδάσκων καὶ ἐφαρμόζων τοῦτο ἐν τῇ δημοσίᾳ σχολῇ, ἐν ἣ ἦτο ἐπισήμως διωρισμένος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Τὰς θεωρίας δὲ αὐτοῦ κατὰ τῶν νεωτεριστῶν καὶ ὑπὲρ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ

¹ Suet. Div. Aug. 89 (σελ. 105 ἐνθ. ἀν.).

του συστήματος διετύπωνεν ἐν τῷ μνημειῳ̄δει αὐτοῦ ἔργῳ *Institutio oratoria* = περὶ τῆς μορφώσεως τοῦ ρήτορος, ἵνα ἀναζητήσῃ, ὅπως λέγει,¹ τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ μεγάλου ρήτορος Κικέρωνος κατὰ τῶν ὀλεθρίων ἐπιδροάσεων τῶν νεωτεριστῶν, οἵτινες δὲν ἠδύναντο νὰ συγκατατεθῶσιν, ὅπως ἐγκλεισθῶσιν εἰς τὸ σεβάσμιον παρελθόν.

“Ὅτι δ’ ὑπῆρξε διὰ τὸν Κοϊντιλιανὸν ὁ Κικέρων τοῦτ’ αὐτὸ ὑπῆρξεν οὗτος διὰ τοὺς μετέπειτα ἡγήτορας λογίους Ρωμαίους μαθητάς του Τάκιτον καὶ Πλίνιον τὸν νεώτερον, οἵτινες ἀντιτιθέμενοι εἰς τοὺς νεωτεριστάς τῆς ἐποχῆς των, ἐναντίον τῶν *declamatores*, ἦσαν ὁπαδοὶ τοῦ αὐτοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος.

Ἡ δὲ αἰτία τῆς καταπτώσεως τῆς συγχρόνου των λογοτεχνίας καὶ τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῆς νεολαίας, ζήτημα, ὅπερ πολὺ συνεζητεῖτο καὶ τότε ὥς καὶ σήμερον ἀπεδίδετο ὑπ’ αὐτῶν εἰς τὸν νεωτερισμὸν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Ἡ πάλῃ δὲ μεταξὺ συντηρητικῶν καὶ νεωτεριστῶν περὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τότε καταφαίνεται θανμασίως ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Τακίτου *de oratoribus* = περὶ ρητόρων, ὅπερ εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ ἀπολεσθὲν δυστυχῶς ἔργον τοῦ Κοϊντιλιανοῦ *de causis corruptae eloquentiae* = περὶ τῶν αἰτίων τῆς καταπτώσεως τῆς λογοτεχνίας. Ἐν τῷ 28ῳ κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου τούτου ὁ Τάκιτος φρονεῖ ὅτι ἡ αἰτία τῆς καταπτώσεως τῆς συγχρόνου λογοτεχνίας καὶ τοῦ μορφωτικοῦ ἐν γένει ἐπιπέδου τῆς νεολαίας, — πρᾶγμα καταφανέστατον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παρακμῆς — ὀφείλεται εἰς τὰ ἑξῆς: Εἰς τὴν *desidiā juventutis* = εἰς τὴν ὀκνηρίαν τῆς νεότητος, εἰς τὴν *neglegentiam parentum* = εἰς τὴν ἀμέλειαν τῶν γονέων, εἰς τὴν *inscientiam praecipientium* = εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν διδασκόντων καὶ τελευταῖον εἰς τὴν *oblivionem moris antiqui* = εἰς τὴν λησμοσύνην τοῦ ἀρχαίου ἥθους.

Ἵνα δὲ ἀρθῇ ἡ κατάπτωσις αὕτη ἀναγκαῖον ἐθεωρεῖτο ἀπαραιτήτως τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα νὰ κανονίζηται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κλασσικοῦ προτύπου λαμβανομένων ὁμῶς πάντοτε ὑπ’ ὅσιν τῶν συγχρόνων προόδων.

*
* *

Ἄλλ’ οἱ νεωτερισμοὶ τῆς ξενομανίας, τοῦ ἄσιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἦτο ἐπόμενον νὰ ἔχωσιν ὥς ἐπακολούθημα

¹ Quint. ἐν τῇ *Inst. or.* passim πρβλ. A. M. Guillemin «*Plin et la vie littéraire de son temps*» Paris 1929 σελ. 69.

τὸν ἔτι ἐπικινδυνότερον νεωτερισμὸν, τὸν νεωτερισμὸν τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς.

Ὁ Ρωμαῖος ἐκεῖνος, ὅστις ἦτο λάτρης πάντος ἑλληνικοῦ χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὴν ἀρχαίαν ρωμαϊκὴν παράδοσιν περιεφρόνει τοὺς ἐν τέλει ἄνδρας τῆς ἐθνότητός του καὶ ἐθεώρει τούτους ἀνικάνους νὰ διοικήσωσι, ἐνόμιζεν δὲ ὅτι αὐτὸς μόνος ἦτο ἱκανὸς νὰ κάμῃ τὸ πᾶν. Ὅστις ἦτο φίλος τοῦ ἀσιανοῦ ὕφους τῆς ἀναρχίας δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ ρέπῃ πρὸς τὴν ἀπειθαρχίαν καὶ τὴν ἀτασθαλίαν, διότι ἡ ψυχολογικὴ ἐπίδρασις τῆς λογοτεχνίας ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀτόμων εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητον. Ὅστις τέλος ἦτο ὑπὲρ τῆς ἄκρας φιλοσοφικῆς μορφώσεως χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐθνικῆς ρωμαϊκῆς μορφώσεως, ἥτις ἦτο ἡ τοῦ perfecti oratoris = τοῦ τελείου ρήτορος, ἦτο φυσικῶς ἐπόμενον νὰ ἀχθῇ εἰς τὰς οὐτοπιστικὰς κοινωνικὰς θεωρίας καὶ νὰ δραματίζεται τὰ περὶ *satur-nia regna* = τὴν βασιλείαν τοῦ Κρόνου ἐπὶ τῆς γῆς, ἥτις κατ' αὐτοὺς δὲν ἦτο εἰμὴ τὸ ἰδῶδες τοῦ κομμουνιστικοῦ κράτους τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

Ἐννοεῖται ὅτι τὴν πρωτοπαρεΐαν πάλιν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν τοῦτον νεωτερισμὸν τῆς ἀνατροπῆς τοῦ καθεστώτος ἀπετέλει ἡ ἄδολος ρωμαϊκὴ νεότης. Καὶ μάλιστα ἡ ἀριστοκρατικὴ τῆς Ρώμης νεότης, ἥς τὴν στάσιν δὲν γνωρίζει πού νὰ ἀποδώσῃ ὁ ἱστορικὸς Σαλλούστιος¹. Διότι ἐνῶ ἠδύναντο οἱ νέοι οὗτοι νὰ διάγῃσι βίον λαμπρὸν ἢ τοῦλάχιστον ἥσυχον προετίμων τὸν πόλεμον τῆς εἰρήνης.

Οἱ ἡγήτορες ὅμως Ρωμαῖοι λόγιοι, οἵτινες εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν αὐτῶν τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν πρόοδον τοῦ πρακτικοῦ τῶν ἔθνους, ὅπερ ἐτίμησε καὶ ἐδόξασεν ἡ περιβόητος ρωμαϊκὴ ἀρετὴ ἡ *virtus Romana*, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνῆκωσιν εἰς τοὺς ρωμαντικούς νεωτεριστὰς λογίους τοὺς ἐπιθυμοῦντας τὴν ἀνατροπὴν τοῦ καθεστώτος.

Ἡ ἐγκαθίδρυσις ἐπὶ τοῦ Καπιτωλίου τῆς θεᾶς τῆς Εἰρήνης, ἐνῶ πάντες περὶ αὐτοῦ ἦσαν ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι καὶ ἀδελφοὶ ἀνεὶ ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ταξικῆς διαφορᾶς δὲν ἦτο ἴδιον τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος². Μόνον ὅταν ἐξερωμάσῃ τὰ πρότυπά του τὸ ρωμαϊκόν

¹ Sall. de conj. Catil. 17 (ed. B. Ornstein - J. Roman, Paris 1924 σελ. 16) *Ceterum juvenis plerumque, sed maxime nobilium, Catilinae inceptis favebat ; quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat incerta pro certis, bellum quam pacem malebant.*

² Robert von Pöhlmann : «Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken welt» München 1925 II σελ. 455.

πνεῦμα καὶ ἐνεπίστευσε τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν ἕνα, εἶδεν ἡμέρας δόξης ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία.

Ἡ πολιτεία τῆς Ρώμης δὲν ἦτο ἡ μοναδικὴ ἢ ἡ πρώτη πολιτεία ἐν ἣ ἡ πενία ἐστασίασε πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ ἡ ταπεινότης πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν, ἀλλ' εἰς πάσας τὰς πολιτείας μικρὰς καὶ μεγάλας τὸ ἔλαττον καθίσταται πολέμιον τοῦ πλείονος¹. Πολὺ δὲ περισσότερον κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἐλευθέρως ρωμαϊκῆς πολιτείας καθ' οὗς δὲν ἐκυριάρχουν πλεόν οἱ ἀγρόται, ἡ *plebs rustica*, ἐν Ρώμῃ, ἀλλ' ἡ κοσμοτρόφος Ρώμη εἰς ἣν συνέρρεον οἱ ὄχλοι ἀπὸ τῆς χώρας, ὥσπερ εἰ ποταμοὶ τινες πρὸς τὴν πάντα δυναμένην δέχεσθαι θάλασσαν². Ἐνταῦθα ἡ πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ πολυσυνθέτου λαοῦ τῆς πρωτευούσης διηρυνῆθη. Δὲν ἦσαν πλεόν οἱ πρῶτοι ρωμαῖοι, οἱ *agricolae*, ἀλλ' οἱ κοσμοπολῖται μεθ' ὧν τῶν ἐπαναστατικῶν τάσεων τῶν νεωτεριστῶν. Οἱ δὲ δοῦλοι καὶ παντοειδεῖς πλάνητες ἐπὶ πλεόν διὰ τοῦ κακοῦ των παραδείγματος καὶ τοὺς πάσχοντας συντηρητικοὺς ρωμαίους ἐβλαπτον καὶ ἡννόουν τοὺς σκοτεινοὺς τῶν ἀναρχικῶν στοιχείων σκοποῦς.

Γὰ τροφοδοτοῦντα ὅμως τὴν πυρίνην φλόγα τῶν νεωτεριστῶν τῆς ἀναρχίας ἦσαν τὸ μὲν ἡ ἄκρα ρωμαϊκὴ ὑπεροψία τῆς πλουτοκρατικῆς τάξεως, ἣτις προσεκάλει φυσικὴν ἀντίδρασιν παρὰ τῷ ὄχλῳ, τὸ δὲ οἱ δυσηρεστημένοι ἐκ τοῦ τότε καθεστῶτος, οἵτινες ἦσαν οἱ μυστικοί, ἀλλ' οἱ κυριώτεροι συνένοχοι καὶ ὑποστηρικταὶ τῆς κινήσεως ταύτης.

Οὗτω ἡ διάχυτος ἐπιθυμία παρὰ τῷ ὄχλῳ ἐπὶ τοῦ Κικέρωνος ἦτο «τὰ πάντα νὰ μεταβληθῶσιν», ἵνα δυνηθῇ ἡ ρωμαϊκὴ πληθὺς νὰ ἀνυψώσῃ τὴν κεφαλὴν της. Χείρωνα οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν κρίσιν τῆς τῶν χρόνων τοῦ Κικέρωνος δὲν δύναται τις νὰ φαντασθῇ³. Ὁ ὄχλος εἶχε τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ πτωχὸς ἦτο πενέστερος τοῦ δέοντος καὶ τοῦτο, διότι καὶ οἱ πλούσιοι ἦσαν πλουσιώτεροι τοῦ δέοντος. Ἡ διαφορὰ τῶν κοινωνικῶν τάσεων ἦτο μεγίστη καὶ ἔνεκα τούτου τὸ πρὸς ἀλλήλας μῖσος ἦτο φοβερόν. Οἱ ἱστάμενοι εἰς τὴν κορυφὴν τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ πλούτου ἦσαν ἡ εἰκὼν τοῦ ἐχθρικοῦ κράτους πλεόν διὰ τὸν πτωχὸν λαόν. Ὁ δὲ ἀγὼν κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ τούτου κράτους ἔπρεπε νὰ διεξαχθῇ μέχρι τῆς τελείας καταστροφῆς του. Ὁ πτωχὸς εἶχε τὴν ἀδιάσειστον πλεόν γνώμην ὅτι μόνον ἐκεῖνος, ὅστις εὕρισκετο

¹ Διον. Ἀλικ. VI, 54, 1 (ἐκδ. C. Jacoby Lpz 1888 τόμ. 2, σελ. 342).

² Robert von Pöhlmann ἐνθ. ἀν. II σελ. 395₁ (Διόδ. 34, 6 exc. Vat. p. 103).

³ Robert von Pöhlmann ἐνθ. ἀν. II σελ. 367.

ἐν τῇ πτωχείᾳ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁ ὑποστηρικτὴς τῆς θέσεώς του. Οὐδεμίαν ἐμπιστοσύνην εἶχεν εἰς τὸν πλούσιον. Ὁ δὲ πλούσιος πάλιν ἐξ ἀντιθέτου ἔλεγεν περὶ τοῦ πτωχοῦ ὅτι εἶναι ἐχθρὸς του καὶ μόνον, διότι δὲν ἔχει περιουσίαν. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ἀντιθέσεως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ διάφορον τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς τάξεως τῆς ἰδιοκτησίας ἐφ' ἧς ἐστηρίζετο ἡ ἱστορικὴ ἔνωσις τῆς κοινωνίας. Πάντα τὰ ληφθέντα μέτρα ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε πρὸ τοῦ Κικέρωνος κυβερνητῶν πρὸς ἀνακούφισιν τῆς πασχούσης μάξης, ὥς ἦτο ὁ περιφημος ἀναδασμὸς τῆς γῆς ἐπὶ τοῦ Τιβερίου Γράκχου καὶ ἡ προσωρινὴ ἡσυχία, ἣν ἐπέφερεν ὁ θεσμὸς τῆς δημαρχίας, συνετέλεσαν ἴσως εἰς τὴν προσωρινὴν χαλάρωσιν τῆς ἐντάσεως τοῦ ἀγῶνος μεταξὺ τῶν δύο τάξεων δὲν ἐπήνεγκον ὅμως καὶ τὴν τελείαν θεραπείαν τοῦ κακοῦ.

Τοῦτο δὲ συνέβη, διότι τοὺς τρόπους τοῦ πλήθους δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ ἱκανοποιήσῃ, ὅπως λέγει Διονύσιος ὁ Ἀλικαρναεὺς¹, ὅχι μόνον ὁ βραχὺς κλήρος, ἀλλὰ αἱ σύμπασαι βασιλέων καὶ τυράννων δωρεαί. Καὶ ὄντως ὁ ἄνθρωπος καὶ διὴ ὁ πεπολιτισμένος δὲν γνωρίζει ὅρια εἰς τὰς ἐπιθυμίας του². Ἡ ἀνάγκη τῶν ἱκανοποιεῖται μόνον πρὸς διάνοξιν χώρου ὑπὲρ ἄλλης. Διὰ τοῦτο πρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ τίθεται ὅριον σταθερὸν εἰς τὰς ἀνικανοποιήτους καὶ ἄνευ ὁρίου ἐπιθυμίας τῆς παραλόγου μάξης, ἵνα μὴ ἀναγκάζωνται κατόπιν νὰ ἐπιβάλλωσι τὰς θελήσεις τῶν οἱ ἄρχοντες διὰ τῆς βίας. Διότι εἶναι ψυχολογικῶς ψευδὲς καὶ ἀνιστόρητον κατὰ τοὺς Robert von Pöhlmann καὶ Wolf ὅτι ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἀπαιτήσεων τῆς μάξης ὀδηγεῖ εἰς τὴν κοινωνικὴν εἰρήνην. Ὁ Γερμανὸς πολιτικὸς Bismark εἶπε τὴν 24ην Ἰανουαρίου τοῦ 1890 μετὰ τινος ἴσως ὑπερβολῆς ὅ,τι καὶ ὁ Appianus Claudius ἐν τῇ ρωμαϊκῇ συγκλήτῳ «ὅτι δηλαδὴ ὁ ἐργάτης ἐφ' ὅσον βλέπει τινὰ εὐημεροῦντα περισσότερον αὐτοῦ δὲν θὰ εἶναι εὐχαριστημένος»³.

Τῶν αὐτῶν ἀκριβῶς πρὸς τούτους ἀντιλήψεων ἦσαν καὶ οἱ ἡγήτορες Ρωμαῖοι λόγιοι, οἵτινες ἀνετράφησαν ὡς γνήσιοι παλαοὶ Ρωμαῖοι ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἀρετῇ καθ' ἣν δὲν ἐπετρέπετο νὰ λαμβάνῃ τις διὰ τῆς βίας τὴν περιουσίαν καὶ ἰδιοκτησίαν τῶν εὐπόρων πρὸς ἀνακούφισιν τῆς μάξης. Τοῦτο δὲ ἐσάλεψε κατ' αὐτοὺς τὰ θεμέλια τοῦ

¹ Διον. Ἀλικ. IX, 53, 3.

² Robert von Pöhlmann II 422.

³ Fürst Bismarks Reden ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ Stein XII, 249 κ. ἐ. πρὸβλ. Robert von Pöhlmann II 422.

κράτους· ἡ δὲ εἰρήνη τῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἰδέα τῆς Δικαιοσύνης ἐγκατέλειπον διὰ παντὸς τοῦτο ¹.

Ἡ μόνη ὑποχρέωσις, ἣν ἔπρεπε κατ' αὐτοὺς νὰ αἰσθάνηται ὁ πλούσιος ἔναντι τῆς τότε πτωχείας ἦτο καθαρῶς ἠθικὴ ἐνίσχυσις ὑπὸ τύπον ἐλεημοσύνης ². Οἱ Ρωμαῖοι ἠγνόουν τελείως τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν καθ' ἣν ἡ πολιτεία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξαναγκάσῃ τοὺς πλουσίους εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν κοινωνικῶν καθηκόντων πρὸς ἀνακούφισιν τῆς μάξης τῶν πασχόντων. Καθῆκον τῆς Κυβερνήσεως τοῦναντίον ἦτο εἴτε ἐν πολέμῳ εἴτε ἐν εἰρήνῃ νὰ ἀυξήσῃ τὴν δύναμιν τῆς πολιτείας καὶ νὰ πολλαπλασιάσῃ τὰς προσόδους τῆς ³. Οἱ δὲ πολῖται ἔπρεπε νὰ νὰ ἔχωσι ἐλευθέραν ἰδιοκτησίαν καὶ βεβαίαν ἐξασφάλισιν αὐτῆς ⁴.

Τὰς κοινωνικὰς δὲ ἀκριβῶς ταύτας ἀρχὰς ἐφήρμοσε καὶ ὁ ἡγήτωρ λόγιος Κικέρων ὁ κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὸς συντηρητικὸς τύπος, ὅτε ὁ νεωτερισμὸς τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς ἐξεδηλώθη ὡς κίνημα ἐπαναστατικὸν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἠθικῶς, κοινωνικῶς καὶ οἰκονομικῶς καταπεσόντος ἀνθρώπου Κατιλίνα. Οὗτος ἔχων ὀπαδοὺς ἀνθρώπους, ὧν αἱ πράξεις καὶ ἡ συμπεριφορὰ ἀνῆκον περισσότερο εἰς τὴν ἐγκληματολογίαν ἢ εἰς τὴν ἱστορίαν, ὅπως ὀρθῶς λέγει ὁ Th. Mommsen, ἠπέλυσεν αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἐναντι τῆς δυστυχίας, ἣτις ἐγέννησε τὴν ἐπανάστασιν ταύτην ὁ ὕπατος τότε Κικέρων ἐστάθῃ ψυχρὸς μέχρι βαθυτάτων καὶ κατέπνιξε τὸ κομμουνιστικὸν τοῦτο κίνημα τοῦ Κατιλίνα εἰς τὸ αἷμα, ἀποθεωθεὶς ὑπὸ πάντων τῶν συντηρητικῶν καὶ φιλησύχων ἐκείνων Ρωμαίων πολιτῶν, οἵτινες διὰ τοῦ ἰδιωτικῶς οἰκονομικοῦ ἀποταμιευτικοῦ πνεύματός των προεφυλάσσοντο νὰ δεσμευθῶσιν εἰς τὰ ἰδεώδη τοῦ κομμουνισμοῦ ὅπωςδὴποτε ⁵.

Ἦτο δὲ σκληρὸς καὶ ἀνάλγητος ὁ Κικέρων, διότι ἐφρόνει, ὅτι ἐὰν ἦθελεν ἐπιτρέψει εἰς τὸν λαὸν τὴν κυριαρχίαν, θὰ ὠμοίαζε μὲ

¹ Robert von Pöhlmann ἐνθ. ἀν. II σελ. 385.

² Robert von Pöhlmann II, 366, Cic. de off. II 73 in primis autem videndum erit ei qui rem publicam administrabit, ut suum quisque teneat neque de bonis privatorum publice deminutio fiat... (ἐκδ. C. F. W. Mueller σελ. 82).

³ Cic. de re publ. I, 85, Robert von Pöhlmann II σελ. 366, Cic de officiis II 85.

⁴ Cic. de officiis I, 78.

⁵ Sall. de conj. Catil. 48,—πρβλ. Robert von Pöhlmann ἐνθ. ἀν. II σελ. 393 ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Adler, Geschichte des Sozialismus und Kommunismus.

ἄνθρωπον, οὗτινος ὁ νοῦς δὲν δύναται νὰ κυριαρχήσῃ τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ σώματος· καὶ ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο τὴν πολιτικὴν τῶν Γράκχων, οὓς ἄλλως τε ἐπὶναι ὡς διαπρεπεῖς καὶ μεγάλους ἄνδρας ἀγαπητοὺς τῆς ρωμαϊκῆς πληθὺς¹, χαρακτηρίζει ὡς ὄλεθρον τοῦ κράτους καὶ αὐτοκτονίαν των. Τὸν δὲ Τιβέριον Γράκχον ἀποκαλεῖ² ἐμπροσθὴν τοῦ Καπιτωλίου· τὸν δὲ φόνον αὐτοῦ μεῖζον κέρδος διὰ τὴν Ρώμην καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς καταστροφῆς τῆς Νουμαντίας.

Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Κικέρων ἀνῆκεν εἰς τὸ ἔθνος τῶν *optimates*, τῶν ἀριστοκρατικῶν τῆς Ρώμης ὅχι μόνον τῶν οἰκονομικῶς ἀνεξαρτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν *sani et boni et beati*, τουτέστι τῶν ὑγιῶν καὶ χρηστῶν καὶ εὐτυχῶν³. Δὲν ἦτο ὅμως πρὸς τούτοις ἄδικος. Ἀφοῦ ὡς πολιτικὸς συνεταύτισε πᾶσαν ὑπόθεσιν τῆς κυριαρχούσης κοινωνικῆς μερίδος τῶν ἀριστοκρατικῶν πρὸς τὴν τοῦ κράτους, ὥστε οἱ *optimates* νὰ ἀποτελῶσι τὸ κράτος, ἐστράφη δριμύτατος καὶ ἐναντίον ἐκείνων ἐξ αὐτῶν, οἵτινες ἐπίστευον ὅτι ἐγεννήθησαν μόνον, ἵνα κοιμῶνται, τρώγῃ καὶ ἀπολαύωσι⁴.

Εἶναι ὅμως ἀληθὲς ὡσαύτως ὅτι ἂν καὶ ἤθελε νὰ φαίνεται ἐνίστε ὡς *popularis consul*=ὑπάτος (λαϊκὸς) δημοφιλὲς παρέχων διαφόρους διευκολύνσεις εἰς τὸν πάσχοντα λαὸν δὲν ἀφίνετο ὑπὸ τοῦ φόβου ὅτι ὁ λαὸς εἶναι ἐπικίνδυνον θηρίον, ὅταν συνηθίζει εἰς τὰς διευκολύνσεις. Διὰ τοῦτο δὲ ἀκριβῶς καὶ ὁ ἔλλογος ἀναδασμὸς γῆς τοῦ 60—59 π. Χ. τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος τὸν ἔκαμε νὰ μὴ κοιμηθῇ μίαν νύκτα⁵.

Ἐνταῦθα δὲ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ διαφορὰ τῶν ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τοῦτον μεταξὺ τοῦ Κικέρωνος καὶ τοῦ Καίσαρος. Διότι μολονότι καὶ ὁ Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ ἦτο ὑπὲρ τῆς ἀριστοκρατικῆς μερίδος καὶ συνεταύτιζε τὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους πρὸς τὰ συμφέροντα ταύτης ἐν τούτοις ἐκάμπτετο περισσότερον ἢ ὁ Κικέρων πρὸ τῆς λαϊκῆς δυστυχίας. Κατὰ τοῦ νεωτερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἀνα-

¹ Cic. de off. I 80, Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi summi viri filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt (ἐνθ. ἀν. σελ. 85) καὶ de re publ. I, 31.

² Cic. de off. I, 76 Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excindenda Namantia rei publicae profuit quam eodem tempore p. Nasica privatus cum Ti. Gracchum interemit καὶ Lael. 37.

³ Robert von Pöhlmann II 361.

⁴ Robert von Pöhlmann II, 362 -- Cic. pro Sest. 138.

⁵ Robert von Pöhlmann II, 371.

τροπῆς καὶ ὁ Καῖσαρ ἐτήρησε τὴν αὐτὴν μὲ τὸν Κικέρωνα στάσιν¹. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ὑπῆρξεν ὅτι ἐξεκαθαρίσθη ἅπαξ διὰ παντός ἡ ἀφόρητος αὐτὴ κατάστασις ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος καὶ ἡ *sentina* (ὁ ὑπόνομος) τῶν παντός εἶδους κακούργων ἐν Ρώμῃ εὗρε διέξοδον.

Ἡ συμπάθεια ὅμως πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Κατιλίνα ἐπέζησεν ἐπὶ μακρὸν μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς τὰς καρδίας τοῦ κατωτέρου καὶ ὁμοίου πρὸς αὐτὸν ὄχλον, ὥς ἀποδεικνύει ἡ μετὰ ἔτη διακόσμησις τοῦ τάφου του δι' ἀνθέων καὶ στεφάνων².

Καὶ τοῦτο, ἵνα δικαιωθῇ πάλιν ἡ στάσις τοῦ ἡγήτορος λογίου Κικέρωνος καὶ τῶν ὁμοφρόνων του ὡς πρὸς τὸν νεωτερισμὸν τῆς *aequatio bonarum* καὶ τοῦ *aequare pecunias* ἥτοι ὑπὲρ τῆς ἐξ ἴσου διανομῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς ἐξισώσεως τῶν χρημάτων μεταξὺ τῶν πολιτῶν³.

*
* *
*

Ἡ κοινωνικὴ οὐτοπία τῶν νεωτεριστῶν λογίων, ἣτις κατὰ τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα ἐφθασεν εἰς τὸ ὑψιστον σημεῖον, ὠδήγει τὰ πλήθη εἰς ὀραματισμὸν φαντασιώδους σοσιαλισμοῦ καθ' ὃν ἡ διαφορὰ τῶν τάξεων ἐθεωρεῖτο ἀδικος καὶ ἐκλήρυττον ὅτι δικαία κοινωνικὴ τάξις ἦτο ἡ τῆς κοινοκτημοσύνης καὶ τελείας κοινωνικῆς ἐξισώσεως⁴. Οὕτω δὲ σὺν τῷ χρόνῳ παρεσκευάσθη ἡ εἰσόδος τῆς τολμηροτέρας τότε ιδεολογίας, τῆς ιδεολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ρώμῃ.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἐμισήθη καὶ ὑπετιμήθη ὑπὸ τῶν ἡγητόρων Ρωμαίων λογίων ὡς νεωτερισμός, ὅστις παρεσκευάζε τὴν ἐπανάστασιν τῶν μαζῶν. Ἡ συμφωνία ἐν πολλοῖς τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐξειλιγμένης μορφῆς τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, ἥς ἴδιον ἔργον ἐθεωρεῖτο κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ πρώτου μετὰ χριστὸν αἰῶνος ἡ ἐξέγερσις τῶν μαζῶν, ἡ ἀνατροπὴ τοῦ καθεστώτος καὶ ἡ δημιουργία ταραχῶν συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ὑποβλέπεται ὁ Χριστιανισμὸς⁵.

Ἐκτὸς ὅμως τούτου ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία ἐπολεμήθη δεινῶς ὡς θρησκεία Ἰουδαϊκῇ. Διότι ὁ ἀντισημιτισμὸς εἰσῆλθεν εἰς τὸ ρω-

¹ Sall. de conj. Catil. 51.

² Robert von Pöhlmann II, σελ. 354.

³ Cic. de off. II, 73 καὶ 85 hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur, res publicae civitatesque constitutae sunt καὶ de re publ. I 49.

⁴ Robert von Pöhlmann II, σελ. 459 κ.ε.

⁵ L. Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. Lpz. 1923 III, σελ. 238 καὶ 255.

μαϊκὸν κράτος ἤδη ἀπὸ τοῦ ἑκατοστοῦ ἔτους πρὸ Χριστοῦ περίπου σαφῶς ἀιξάνεται κατόπιν διαρκῶς κατὰ τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα καὶ ἐκστῇ τέλος εἰς τρομεροὺς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ διωγμούς¹.

Ἐπειτα ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ νεωτερισμοῦ τῆς θρησκείας τοῦ θεοῦ Ναζωραίου ἐβλεπον προσεχῇ τὴν πτῶσιν τῆς θρησκείας τῶν πατέρων τῶν καὶ διὰ τοῦτο ὡς ρωμαῖο φύσει συντηρητικοὶ οἱ ἡγήτορες λόγιοι ἐθεώρησαν ὕψιστον αὐτῶν καθήκον νὰ ἀναχαιτίσωσι τὴν ὁρμὴν τῆς διαδόσεώς του.

Τὸ δὲ ὑπέρροχον *imperium Romanum*, ὅπερ ἐστερέωσαν οἱ Ρωμαῖοι μετὰ τόσων κόπων καὶ μόχθων, ἡσθάνοντο νὰ σείηται διὰ τῶν θεωριῶν τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ τοῦ νεωτερισμοῦ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας.

Ἡ ἔμμεσος πολεμικὴ κατὰ τοῦ νεωτερισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ —καὶ λέγω ἔμμεσος, διότι ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία ἐπολεμήθη ἐν τῷ προσώπῳ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας, ἐπειδὴ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἦτο σχεδὸν ἡ αὐτὴ εἰς πλείστα σημεῖα μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ρωμαίου νεωτεριστοῦ φιλοσόφου Σενέκα υἱοῦ² — ἐξησκήθη ὑπὸ τοῦ μεγάλου συγχρόνου τοῦ Σενέκα υἱοῦ ἡγήτορος λογίου Κοῖντιλιανοῦ.

Σκληρότερον ἀγῶνα ἀρχῶν μεταξὺ ἡγητόρων λογίων ἀντιθέτων ἀπόψεων ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστημονικῆς εὐπρεπείας σπανίως ἐγνώρισεν ὁ κόσμος.

Ὁ Μάρκος Φάβιος Κοῖντιλιανὸς ἀπὸ τῆς Πανεπιστημιακῆς του οὕτως εἶπεῖν ἔδρας ἐπετίθετο δριμύτατα ἐνώπιον τῆς νεότητος ἐναντίον τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας τῶν νεωτεριστῶν διαφθορέων, ὡς ἐνόμιζε, τοῦ αὐστηροῦ ρωμαϊκοῦ χαρακτῆρος τῆς νεότητος, ὃν προῖστατο ὁ Σενέκας υἱός. Δι' αὐτὸν ἡ ρητορεία ἦτο ἀνωτέρα τῆς φιλοσοφίας, διότι ἦτο ἀπαραιτήτως διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ Ρωμαίου ὡς ρήτορος εἰς τὸ *forum Romanum*, ὡς πολιτικοῦ καὶ ὡς διοικητοῦ, *regina rerum oratio*³. Ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ἦτο ἡ ἐπιστήμη τῶν ἀνθρώπων τῶν ζώντων ἐν τῇ σκιᾷ τοῦ γραφείου καὶ ἐπιθυμούντων νὰ δικαιολογῶσι ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτῆς τὰς παρανομίας τῶν. Καὶ ἔλεγε τὸ περίφημον ἐκεῖνο⁴,

¹ A. Harnack. *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* Leipzig 1906, I, σελ. 10 1.

² L. Friedländer, *ἔνθ. ἀν.* III, σελ. 238.

³ Gaston Boissier, *«Tacite»* Paris 1903, σελ. 19.

⁴ Quint. Inst. or. I, proœm. 15 κ.έ. *Ac veterum quidem sapientiae professorum multos et honesta praecepisse et, ut praeceperint,*

«παραδέχομαι ὅτι πολλοὶ τῶν ἀρχαίων καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὰ ἔντιμα ἐδίδαξαν καὶ ὅπως ἐδίδαξαν οὕτω καὶ ἔζησαν. Νῦν δ' ὁμως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο εἰς πλείστους τὰ μέγιστα ἐκρύβησαν ἐλαττώματα, διότι δὲν εἰργάζοντο, ἵνα θεωρῶνται φιλόσοφοι (ἀντάξιοι τοῦ ὀνόματος των), διὰ τῆς ἀρετῆς καὶ τῶν σποιδῶν, ἀλλ' ἐκάλυπτον διὰ τῆς λυπηρᾶς των μορφῆς καὶ τῆς διαφερούσης ἀπὸ τοῦς ἄλλους περιβολῆς τὰ χεῖριστα ἦθη»

Διὰ τῶν λόγων του τούτων ἐννοεῖται κατεφέρετο ἐμμέσως κατὰ τοῦ φιλοσόφου Σενέκα υἱοῦ, ὅστις ἠλέγθη ποιῶν, κατὰ τὸν ἱστορικὸν Κάσσιον Δίωνα¹ «τὰ ἐναντιώτατα, οἷς ἐφιλοσόφει. Διότι, ἐνῶ κατηγορεῖ τὴν τυραννίδα ἐγένετο τυραννοδιδάσκαλος καὶ ἐνῶ κατέτρεχε τοὺς συναναστρεφόμενους τοὺς δυνάστας δὲν ἀπεμακρύνετο ἐκ τοῦ παλατίου καὶ ἐνῶ ἦτο ἐναντίον τῶν πλουτούντων ἦτο ἐκατομυριούχος καὶ ἐνῶ κατηγορεῖ τὰς πολυτελείας τῶν ἄλλων ἔζη ἐν χλιδῇ καὶ ἐτρωγεν ἐν τρυφῇ καὶ γάμον ἐγήμεν ἐπιφανέστατον».

Πράγματα, ἅτινα δεικνύουσιν, ὅτι μὲ τὸ ἀζημίωτον ὁ Σενέκας υἱὸς ἦτο νεωτεριστῆς καὶ ὅτι ἐκ δημαγωγίας μόνον ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ δόγματός του *homo res sacra homini*² ἦτοι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀφοσιώνηται εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ συνανθρώπου του. Φιλοσοφίαν δηλαδὴ μὴ ἐννοουμένην ὑπὸ τοῦ γνησίου Ρωμαίου.

Ἡ νεότης ὁμως ὥς γνήσιον τέκνον τῶν χρόνων τῆς συνεπάθει τὰ διδάγματα ταῦτα τοῦ νεωτεριστοῦ Σενέκα υἱοῦ. Δι' αὐτὴν οὗτος ἦτο τὸ *amœnum ingenium* = τὸ θελκτικὸν πνεῦμα, ὅπως λέγει ὁ Τάκιτος³, καὶ τὰ συγγράμματά του εἶχε νυκτὸς καὶ μεθ' ἡμέραν ἀνὰ χεῖρας.

Τὸν μέγαν κίνδυνον ἐκ τῆς κακῆς ταύτης ἀγωγῆς προσεπάθει νὰ ἀποτρέψῃ ὁ διὰ τὸ μέλλον τῆς Ρώμης καὶ μόνον ἐνδιαφερόμενος ἡγήτωρ λόγιος Κοῦντιλιανός.

Καὶ ἐνῶ ὁ Σενέκας υἱὸς ὥς νεωτεριστῆς συνίστα⁴ εἰς τὴν νεότητα

etiam vixisse facile concesserim : nostris vero temporibus sub hoc nomine maxima in plerisque vitia latuerunt non enim virtute ac studiis, ut haberentur philosophi laborabant, sed vultum et tristitiam et dissensientem a ceteris habitum pessimis moribus praetendebant.

¹ Κάσσιος Δίων LXI, 10, 2 κ.έ. (ἐκδ. Boissvain III, σελ. 31).

² Sen. epist. 95, 33 (ed. A. Beltrami Bon. 1927, 2, σελ. 77).

³ Tac. ann. XIII, 3.

⁴ Suet. Nero 52, a cognitione veterum oratorum avertit, quo diutius in admiratione sui detineret καὶ Gell. N. A. XII, 2, 13 καὶ ep. Sen 114.

καὶ αὐτὸν τὸν μαθητὴν τοῦ κατόπιν Αὐτοκράτορα Νέρωνα τὴν ἐγκατάλειψιν εἰς τὴν κόνιν τοῦ χρόνου τῶν παλαιῶν ἀξίων συγγραφέων ἀκόμη καὶ τοῦ Κικέρωνος ἐκ φιλοδοξίας καὶ μόνον, ἵνα θαυμάζωσιν αὐτὸν καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ, ὁ Κοϊντιλιανὸς τὸ παράδειγμα τοῦ ἀθανάτου ἡγήτορος λογίου Κικέρωνος ἀκολουθῶν συνίστα¹ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν κλασσικῶν προτύπων, ὧν ἡ ἀξία ἔχει τὴν βάσιν της καὶ τὴν ἐσωτερικὴν της δικαίωσιν ἐν τῇ οὐσίᾳ της.

Κατέλιπε δὲ καὶ γραπτῶς τὰς ὁδηγίας του ταύτας ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῆς *institutio oratoria*, ὅπερ νομίζομεν ὅτι πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ τὸ εὐαγγέλιον τῆς σπουδαζούσης ἐν τῷ κλασσικῷ γυμνασίῳ νεότητος.

Διότι κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ ἀθανάτου συγγράμματος περὶ ὕψους² «ἀκόμη καὶ αὐτὰ τὰ μεγαλοφυᾶ — εἰς αὐτὰ κανχῶνται ὅτι ἀνήκουσιν οἱ νεωτερισταὶ ὅλων τῶν χρόνων — εἶναι ἀναγκασιότατή ἡ μέθοδος διότι καταλειπόμενα ἀστήρικτα καὶ ἀνερμάτιστα δίχα ἐπιστήμης, καθίστανται ἐπικινδυνότερα».

Οὕτω εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ τελευταίου τούτου νεωτερισμοῦ ὑπερίσχυσε εἰς τοὺς Ρωμαίους ἡ ἀποψις τοῦ μεγάλου Κοϊντιλιανοῦ, ἣτις ἐθεωρήθη ἐξυπηρετικὴ τῶν σκοπῶν πασῶν τῶν μαρφωτικῶν προσπαθειῶν τῶν λογίων τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.

Τοιαύτη, Κυρίαὶ καὶ Κύριοι, ὑπῆρξεν ἐν τῇ δυνατῇ συντομίᾳ ἡ στάσις τῶν ἡγητόρων τῆς ἀρχαίας Ρώμης λογίων ὡς πρὸς τοὺς νεωτερισμοὺς τῆς ξενομανίας, τοῦ ἀσιανοῦ ὕψους, τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, τῆς ἀνατροπῆς τοῦ καθεστώτος καὶ τῆς χριστιανικῆς ἰδεολογίας.

Στάσις ἀνθρώπων συντηρητικῶν, οἵτινες ἐν πάσῃ αὐτῶν ἐνεργείᾳ ἐθεώρουν ὡς τιμαλφεστάτην τὴν ἀπαρέγκλιτον τήρησιν τῆς παραδόσεως, καὶ ἐκεῖθεν ἀναχωροῦντες προσεπάθουν νὰ συγχρονίσωσι τὰς ἀπόψεις των συγχρόνως πρὸς τὰς προόδους τῶν συγχρόνων των.

Ὑπῆρξαν δηλαδή ἐν ἄλλαις λέξεσιν, λόγιοι συντηρητικοὶ «συγχρονισμένοι».

Μόνον δὲ αὐτῶν ἡ στάσις ἐδικαιώθη καὶ ἐπεκράτησεν κατὰ τὸν τραχὺν μεταξὺ συντηρητικῶν καὶ νεωτεριστῶν λογίων ἀγῶνα. Ἀπεδείχθη δὲ συγχρόνως ὅτι πανταχοῦ ὅπου ἐπεκράτησεν ὁ ἄκρατος νεωτερισμὸς ἄνευ τοῦ χαλινοῦ τοῦ κλασσικοῦ προτύπου μόνον καταστροφὴ

¹ Quint. Inst. or. X, 1, 26.

² Διον. Λογγ. περὶ ὕψους 2 κ.ε. (ἐκδ. Οξον. 1906).

καὶ ἐρείπια ἐπεσωρεύθησαν καὶ κατέστη τὸ ἔργον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν μετέπειτα γενεῶν δυσχερέστατον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως. Ἀντιθέτως οἱ ἡγήτορες λόγοι διὰ τῆς στάσεώς των προῆγον τὸ βῆμα τῆς προόδου τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς ἐξέλιξιν, ἥτις προήρχετο ἐκ τῆς διαφρουμίσεως τοῦ παλαίου διὰ τῶν στοιχείων τοῦ ἐκάστοτε νέου.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἀγὼν ἀπέβη μᾶλλον¹ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασέως, ὅστις προεῖδε τὴν νίκην τοῦ κλασσικοῦ προτύπου ἢ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ διαπρεποῦς συγχρόνου ἡμῶν Γερμανοῦ λατινιστοῦ Eduard Norden, ὅστις ἐν τῷ μνημειώδει αὐτοῦ ἔργῳ² «ὁ ἀρχαῖος τεχνικὸς περὶ λόγος» παραδέχεται ὅτι μόνον τὸ ζωντανὸν ἔχει δικαίωμα ὑπάρξεως.

Πρὸς τοῦτον ὅμως ἀποστομωτικῶς ἀπαντῶν ὁ Πρύτανης τῶν φιολόγων τοῦ αἵωνος ἡμῶν Ulrich von Wilamowitz Moellendorf λέγει³, ὅτι μία εἶναι ἡ αἰνίως νέα καὶ νεάζουσα δύναμις, ἡ κατέχουσα τὴν ζωτικότητα: «ἡ δύναμις τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος, ἥτις μόνη γνωρίζει νὰ ἀπολυτρώῃ τὸ πνεῦμα καὶ νὰ ἀνυψῶν τὴν ψυχὴν καὶ ἦν ἀποπνεύσει πάντα τὰ μεγάλα ἔργα διὰ τῶν αἰώνων».

Τὴν ζωτικωτάτην ταύτην δύναμιν ἐτάχθη νὰ ὑπηρετῇ καὶ θὰ ὑπηρετῇ ἡ φιλολογία, εὐτυχῇ δὲ λογίζω ἑμαυτὸν ὅτι τῆς δυνάμεως ταύτης τῆς κλασσικῆς, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἀριστοκρατίαν τῆς πνευματικῆς ἀνθρωπότητος ἐτάχθη καὶ ἐγὼ ὑπὸ σοφῶν διδασκάλων μου καὶ συναδέλφων συνεργάτης ἐν τῷ μεγάλῳ καὶ ἀληθῶς προοδευτικῷ ἔργῳ αὐτῶν ὡς ἡγητόρων λόγιον τῆς χρυσῆς τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος νεότητος.

ΧΡΙΣΤΟΣ Κ. ΚΑΠΝΟΥΚΑΓΙΑΣ

¹ Διον. Ἀλικ. περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων 1 κ.ε. (ἐκδ. Usener - Radermacher, σελ. 4) «καὶ 2 ἔδειξε δὲ ὁ καθ' ἡμᾶς χρόνος, εἴτε θεῶν τινας ἄρξαντος εἴτε φυσικῆς περιόδου τὴν ἀρχαίαν τάξιν ἀνακυκλοῦσης εἴτε ἀνθρωπίνης ὁρμῆς ἐπὶ τὰ ὅμοια πολλοὺς ἀγούσης καὶ ἀπέδωκε τῇ μὲν ἀρχαίᾳ καὶ σώφρονι ῥητορικῇ τὴν δικαίαν τιμὴν, ἣν καὶ πρότερον εἶχε καλῶς, ἀπολαβεῖν, τῇ δὲ νέᾳ καὶ ἀνοήτῳ πύσασθαι δόξαν οὐ προσήκουσαν καρπούμενῃ καὶ ἐπ' ἄλλοις ἀγαθοῖς τρυφῶσῃ».

² Ed. Norden ἐνθ. ἀν. I, σελ. 266 Und wahrlich, nur das Lebendige hat Existenzberechtigung.

³ U. von Wilamowitz - Moellendorff, «Asianismus und Atticismus» Hermes 35, Berlin 1900, σελ. 1 - 52, πρβλ. ἰδίως σελ. 52. «Die grossen und ganzen Menschen Asiens und Athens werden nimmer die Kraft verlieren den Geist zu befreien und die Seele zu erheben, mit jener ewig jungen und verjüngender Kraft, die allein das Lebendige besitzt».